Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 53 (15491) ◆ 1995 чылдын март 22, среда ◆ Ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 300 рубль.

КОМИССИЯНЫҢ ТҮҢНЕЛИ: ТР-ниң Саң яамызы болур-чогууру-биле шын санаан

Россия Федерациязының Саң яамызының каттышкан девискээр бюджединиң департаментизиниң начальниги А. И. Лубянойга баштаткан комиссиязын Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хүлээп алган. Ооң составында РФ-тиң Өөредилге, Культура, Чоннуң социал камгалал болгаш Кадык камгалал яамыларының экономиктиг албаныың төлээлекчилери кирип турар.

Тывага Москвадан келген бо ийи болүк болза, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцинге дилээ болур немелде деткимче акшаның хереглеттинип турарының талазы-биле Тыва Республиканың Саң яамызының кылган саналгаларының үндезилелдиин хынап көөрү болгай. Ол болүк республикага неделя дургузунда чоруп турганының үезинде Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл болгаш Каа-Хем кожуннарга болгаш Кызыл хоорайның организацияларына, албан черлеринге, яамыларына болгаш ведомстволарына чораан.

Тыванын 1995 чылда бюджедин санап үндүрген Тыва Республиканың Саң яамызының тускай эртемнилериниң ажылынга бедик мергежилдиинге улуг үнелелди Россияның федералдыг яамыларының төлээлекчилери ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак-биле ужуражышкынының үезинде берген. Москвадан келген эксперттериниң үндүрген түңнелин езугаар алырга, республиканың бюджетке чагыын Федерацияның бюджет талазы-биле бергедээшкиннерин өөренип көрүп тургаш кылганы тодаргай болган. Ындыг турзажок, бюджетти РФ-тиң Күрүне Думазы 2,5 катап кызыргаш, республиканы берге байдалга тургускан. Ол үндүрген түңнелдерни комиссияның болгаш Россия Федерациязының социал адырлар яамыларычын төлээлекчилериниң түңнээн сүмелеринге киирер апаар.

Тургустунуп келген байдалды өөренип көөрүнге хамаарыштыр ажылдарны кылып чорутканы дээш өөрүп четтириишкинин Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак москвачыларга илереткен. Ол ышкаш Тывага социал адырларның хереглелинге болгаш республиканың экономиказын структурлуг эде тургузарының кол угланышкыннарын акшаландырарынга немелде деткимче акшаны федералдыг эрге-чагыргалар Тывага тускайлап бээр боор дээрзинге идегелин илереткен. Республикага үндүрүп бээр деп турары немелде акшаны өске девискээрлериң бюджет хөренгилериниң үзе кеспейн, а федералдыг үндезиннериң курлавырларындан үндүрүп бээр болза эки деп күзелин Ш. Д. Ооржак база илереткен.

Тыва Республиканың Россия Федерациязының Чазаанда айтырыгларын харылап турары, амгы үеде Кызылда чоруп турар П. П. Нистратов ол ужуражышкынга киришкен.

Россия Федерациязының саң-хөө сайыдының оралакчызы И. П. Молчанов понедельникте Кызылда чедип келген.

ЧУГААНЫҢ УТКАЗЫ: моон соңгаар канчаар чурттаарыл?

Эрткен неделяның төнчүзүнде Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединиң республикадан үнүп турар солуннарының, сеткүүлдериң редакторлары, бухгалтерлери киришкен калбак коллегия хуралынга моон соңгаар канчаар чурттаарының, күрүнеден акшаландырыышкынның эвээжээнинден боттарының орулгаларын көвүдедириниң аргаларын чугаалажып, сайгарып көрген. Амгы үеде солуннар боттарының орулгалары-биле чарыгдалдарының үчүле 10—20, улгатсала 30 чедир хуузун дуглап шыдаар боор турар. Канчаар-даа бодап көөрге, солун үндүреринге чарыгдалдар хүн бүрүде улгадып турар бо шагда солуннар редакцияларының аргалары кончуг кызагдаткан байдалда. Солун чагыдылгазындан кирер орулгаларның хөй кезии почта чарыгдалдарынга үнер. Солунну парладып үндүреринге саазынга болгаш типография ажылдарынга чарыгдалдар ай, квартал санында өзүп-ле, өзүп-ле орар. Ооң мурнунда бир айның солунун үндүреринге саазынга болгаш типографияга төлелгелер колдуунда деп турган болза, бо чылдың эгезинден типография ажылдарынга чарыгдалдар саазынныңдан 10 катап улгатканы безин элдептиг чыгыы деп бодалдарны торуттүндүрер. Ниитизи-биле коллегия хуралынга чарыгдалдарны эвээжедир, орулгаларны улгаттырар талазы-биле онза тодаргай хемчеглер илереевзи, чүгле оларны чедип алырының уг-шинин көргүскен бодалдар чугаалаттынган.

Маңаа бир айтыксанчыг үүл болза: «Эне сөзү» солуннуң коллективи чаа дилээшкиннерни кылып, солунун боттарының типографиязынга парлаар талазы-биле хемчеглерни ап турары болур. Ye көргүзе бээр. Боттарының типографиязы ажылдай бээр болза, өскедаа солуннарны аңаа парлап болурун «Эне сөзүнүң» редактору А. Х.-О. Ховалыг чугаалаан.

Хүннүң ийиги чартыында коллегия хуралы боолуунда ажылын Чазак бажыңының хуралдаар залынга уламчылаан болгаш аңаа журналистерни болгаш бижилчилерни база чалаан. Баштай чугаа колдуунда чогаадыкчы ажылды идепкейжидириниң, солуннар болгаш телерадио дамчыдылгаларының деминиг болурунуң талазы-биле болган. Телерадиокомпаниялың директору А. С. Серен редакторлар чөвүлелин тургузуп, массалыг информация чепсектериниң дөрткү эргечагырга болур аргаларын республиканга боттандырарының талазы-биле деминиг ажылдаарын саналдаан.

Москвадан келген бистиң бюджедивистиң талазы-биле айтырыгларны сайгарын көрүп турар комиссия-биле нарын айтырыгларны сайгарын, чугаалажып турган ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак хосталган дорзан коллегия хуралынга кээп, журналистер-биле улуг чугааны кылган. Чугаа болза ниити экономиктиг байдал бөгүнгү боттуг амыдыралы болгаш чоокку бир-ийи чылдарда кандыг уг-шиглиг ажылдаарының дугайында болган. Шериг-оол Дизиржиович солуннарның, радио, телевидениениң экономика айтырыгларын чырыдып турарынга хамзарыштыр чемелээшкиннерни ооң мурнунда-даа кылып келген, бо талазы-биле ажылды идепкейжидери-биле тускай конкурсту чарлаарын, ооң негелделер-ни ажылдап кылырын дааскан.

Мурнунда кылдынган ажылдар-биле деңге моон соңгаар Чазактың мурнунда кандыг кол угланышкыннар туруп турарын Президент журналистерге таныштырган. Бир-ле дугаарында хуузудулга айтырыы. Эрткен чылдарда хуузуулга тодаргай уг-шиг, тускай негелделер чокка чоруулунуп келген. Ам бир-ле дугаарында, кандыг бүдүрүлгелерни хуузутпас, күрүне өнчүзү кылдыр арттырарын ылаптыг тодарадып турар. Арткан бүдүрүлгелерни хуузударда кымга, кандыг негелделерге бээрил деп чүвени тодарадыр апаар. Хуузуткан бүдүрүлгелерге дуза көргүзериниң айтырыы ооң мурнундазындан база өскерлир апаар. Оларның аргаларын, ажылының шуудаарын барымдаалап дузаламчы көргүзер апаар. Хуузуткан бүдүрүлгелериниң акцияларының контроль пакеди күрүнении болуп турар болза, аңаа акша хөренги бээринден эгелээш удуртулгазын солуурунуң айтырыгларынга чедир Чазактан харыылаар апаар.

Экономиканың структурлуг эде тургузулгазының айтырыгларынга Президент доктаагаш, бо талазы-биле моон мурнунда чедир кылдынмайн келген, частырыглар база тургулаан — мурнады көөр уг-шиг тодаттынмаан, тускай программалар чедир тургустунмаан турган деп демдеглээн. Ам ап көөр болза, биске ооң мурнунда-ла бүдүрүп, кылып келген ажылдарыбысты, продукциябысты бирги черже идип үндүрери чугула. Ол чүл дээрге, чижээ, дук, алгы кеш аймаа, өлүк, алдын өнотогия талазы-биле эңгарыс бооп турар чиг эт болур. Дүктен идик-хеп, костюм кылырының дугайында чугаа турбас. Ол улуг чарыгдалдарлыг болгаш ындыг продукция кайда-даа чедир шиңгээттинген. А ынчаргаа дүктү бөдүн чиг эт кылдыр чорудары база таарышпас. Ону чүгле чүн, удазын кылгаш, сайгарып болур. Өске-даа продукцияга ындыг уг-шиглиг ажылдаар апаар.

Монополисчи тергиидели ажыл эртериниң айтырыгларынга Президент доктаагаш, садыгда, транспортта ону ажыл эртериниң талазы-биле чедимчелиг ажылдар чоруп турарын айытты. Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинде хуу сектор колхозтарны болгаш совхозтарны кызып үндүрериниң кырында келген. Тус чер монополизми-биле демиселдиң айтырыы өлүп барын. Ынчалзажок бо талазы-биле боттуг чүүлдер көстүп кээринге идеген болур.

Ш. Д. Ооржак чугула угланышкыннардан база бирээни онзалап айыткан. Ол болза үндүрүг айтырыы. Юридиктиг эргелиг бүдүрүлгелериниң даңзызы тургустунган. Сайгарлыкчы кижилерден үндүрүг алырын организастаары чугула айтырыг болуп артпышаан. Кажан Борис Николаевич Америкадан чедип келгеш, аэропортка ужуражылга үезинде демократия ындыг шагда-ла быжыглаттынган, а бис ажыл-агый талазы-биле чамдык четпестерни болдурган бис.

Чугаа болза АКШ-та юридиктиг бүдүрүлгелерге бодаарга, сайгарлыкчы кижилерден үндүрүгү ийи катап хөйнү ап турар. А бисте — ооң сыр өске болгай. Мында четпес чүве чүдел? Чүге ынчаар болу бергенин? Идеология барык домей чыгыы болгай. Колхозтар, совхозтар ажылдап-ла тургайлар, олардан үндүрүгну тыртыпла тургай бис. Чон тодаргай кижилерге дегбезин негеп турар, чүге дизе коммунизмче бар чыдар болгай бис. Ындыг идеологияның хайы-биле эрге-хоойлуг база тургустунмаан, бүдүрүлгелерден үндүрүгну, олар хоозураарынга чедир тыртып келген.

Ол практиканы өскертирин Президент шынгыы айыткан. Ол талазы-биле тодаргай чижектерни Президент киирген. Ынчангаш чамдык айтырыгларны көдүргеш, ону шинтпирлээриниң аргаларын ол база чугаалаан.

Шинтпирлеттинмейн турар бир чугула айтырыг бар. Массалыг информация чепсектери ол айтырыгны база рыштыр ажылдарны кылып чорутканы дээш өөрүп четтириишкинин Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак москвачыларга илереткен. Ол ышкаш Тывага социал адырларның хереглелинге болгаш республиканың экономиказын структурлуг эде тургузарының кол угланышкыннарын акшаландырарынга немелде деткимче акшаны федералдыг эрге-чагыргалар Тывага тускайлап бээр боор дээрзинге идегелин илереткен. Республикага үндүрүп бээр деп турары немелде акшаны өске девискээрлериң бюджет хөренгилериниң үзе кеспейн, а федералдыг үндезиннериң курлавырларындан үндүрүп бээр болза эки деп күзелин Ш. Д. Ооржак база илереткен.

Тыва Республиканың Россия Федерациязының Чазаанда айтырыгларын харылап турары, амгы үеде Кызылда чоруп турар П. П. Нистратов ол ужуражышкынга киришкен.

Россия Федерациязының саң-хөө сайыдының оралакчызы И. П. Молчанов понедельникте Кызылда чедип келген.

ЧИДИГЛЕНИП КЕЛГЕНИ ТАВАРЫЛГА ЭВЕС

● Бойдус камгалалы — кол айтырыгларның бирээзи ●

Бойдус болгаш кижи. Ол ийиниң аразында харылзаа хүн келген тудум-на үчүле улам быжыглы орар эвес, а харын-даа чидигленип бар чыдар диле частырыг болбас. Каш оң чылдар мурнунда бойдусту камгалаар, ооң курлавырларын чоп ажыглаар талазы-биле чугаа кончуг ховар чоруп турганын ам билбес кижи кайда боор. А шаг-шаандан бээр алыр болза, Кызыл чоогунуң тарбаганнарын безин аңнаарын хоруп турган үе ТАР үезинде турганын амгы документилер бадыткап турар дээрзиңе солун, сеткүүлдерден-даа номчуп турар-дыр бис.

Ye ам өскерилген. Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар талазы-биле айтырыгның ам долу үн-биле тургустунуп турары база-ла таварылга эвес. Ол айтырыгның ам үчүле бистиң чүртүүста эвес, а делегейде эң шыңгыы-биле тургустунуп турары база чөптүг. Ынчангаш бо айтырыгларже чогуур кичээнгейнин сөөлгү чылдарда угланып-даа турар чылдагааны ында.

Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының айтырыгларынга хамаарышкан республика конференциязы март 17-де Тыва Республиканың Чазааның хуралдаар залынга болуп эткен. Аңаа кожууннарның бойдус камгалал эргелелдериниң ажылдакчылары, республиканың яамыларының, комитеттериниң төлээлекчилери, кожуун чагыргаларының даргалары, удуртукчулар база киришкен. Республиканың төөгүзүнде бойдус камгалалының айтырыынга хамаарышкан баштайгы бо конференцияның ажылынга Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) Даргазы К. А. Бичелдей олар киришкен болгаш аңаа чүве чугаалааннар.

Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар сайыттың бирги оралакчызы **Ч. Х. Ооржак** конференцияны эге сөзү-биле ажыдып, ооң киржикчилерин болгаш коштавыс Хакас Республикадан келген аалчы-биле таныштырган, аңаа чугаалажыр айтырыгларны адаан.

Тыва Республиканың долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаарының сайыды **Д. Х. Ооржак** конференцияга илеткелди кылып, республикада ол талазы-биле байдалга долу анализти берген. Сайыттың илеткелинден кол-кол үүлдерни, саннарны ол конференцияга уткуштур үндүрген «Шын» солуннуң үшкү арнында парлаан, ынчангаш аңаа бо удаада доктаавас бис. Маңаа ол конференцияга болгулаан чамдык саналдарга доктаап, ол талазы-биле республикада ниити байдалды номчукчуларга таныштырар апаар бис.

Сайыттың илеткелиниң соонда ону чугаалажып көөрү өгелээн. 40 ажыг кижи санал бээри-биле ол конференцияга аттарын бижиткен-даа болза, үениң эвээжин барымдаалаап, база саналдарның утказының чаңгыс аайланып турарын өөренип көргеш, шуптузуучага сос берип шыдаттынмаан. Оларның чамдыктарының саналдарының кол утказын алгаш көөрге мындыг.

Улуг-Хем кожуунда бойдус камгалалының эргелелдиниң начальниги **Г. Т. Чаш** баштай-ла санал берди. Улуг-Хем кожуун бойдус камгалалының айтырыгларының талазы-биле республикада чогумчалыг эвес черлериң бирээзи дээрзин ол чугаалаап, аңаа кандыг бергелер таваржып турарынга доктааган. Ынаныгыя Саян-Шушенск ГЭС-тиң чедирип турары таарымча чок салдары улуг-хемчилерге черле билдингир болгай. Харын-даа ооң уржуундан Улуг-Хемниң суу чударап, хирленип, халдавырлыг аарыгларның тыптып турары база таварылга эвес. Ындында-ла ындыг таарымча чок байдал турда. Тыванын цемент заводун база-ла таарымча чок, эң арыг турар ужурлуг черде тудуп эгелээнинге, амдыызында ында ажылдар шуулавайн турарынга санал берикчизи доктааган.

Бойдус камгалалының ажылдакчыларының социал камгалал чок болуп турарын, оларның харылаалары девискээрлерде төтчеглекчилер ок-боолуг, машина-техникалыг, а бойдус камгалалының ажылдакчыларда безин чаңгыс аай хеви-даа, бөө-моңгузу-даа чок болуп турарынга от хомудаан сеткилин илередип, ол талазы-биле чогуур айтырыгны шинтпирлээрин ямының удуртукчуларындан негээн.

Сарыг-Сеп школазының төөгү башкызы, ында музейниң директору **И. А. Достайның** саналы конференцияның киржикчилеринге чаа үүлдерни база ажыктан. Долгандыр хүрээлелдин байдалы-даа, бистиң кадык-чаагай амыдыралывыс-даа бойдуска хамаарылгавыстан үндезилеттинер дээрзин санал берикчизи чугаалаан. Экология айтырыы бөгүнгү кол айтырыгларның бирээзи апарган, кожуунның девискээринде алдын казыкчыларының бойдуска таарымча чок ажылдарының түннелинде ында аңаар, суг хирленип, балык-байланга, өске-даа дириг амытаннарга хора чедирип турарынга ол доктаап, ол ажылга шыңгыы контроль тургузарын саналдаан.

Республиканың «Водоканал» будурулгезиниң директору **В. А. Фалалеев**, РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг институдунуң экология лабораториязының улуг артем ажылдакчызы **В. И. Забелин**, Тыванын клиниктиг иммунология төвүнүн кол эмчизи **А. М. Ламажаа** олар хоорайларда, ыдыгыя Кызылда, Шагаан-Арыгда арыглал тулугларынын берге байдалда турарын Кызылдын агаарының хирленип турарын, ону болдурбазының хемчеглерин дарый алырының чүүлдерин саналдааннар.

Тыва Республиканың Президентизи **Ш. Д. Ооржак** конференцияның киржикчилеринге байыр чедиргеш, бойдус камгалалының айтырыгларынга хамаарыштыр Чазактың ап чорудуп

(Тончүзү ийиги арында).

Тыва Республикага өг-бүлени быжыглаар, иечашты камгалаар талазы-биле күрүне программазын боттандырарынга акша-хөренгини үндүрүп бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1995 чылдың март 15, № 76. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

Өг-бүлени быжыглаар, иечашты камгалаар талазы-биле күрүне программазын боттандырарынга көрген 100 млн. рубльди дараазында хемчээлдерге хуваар.

1. Инвалид уругларга көргүзер медицина дузаламчызын экижидери эргежок чугула бооп турарын, эмнээриниң чаа аргаларын шиңгээдип алыры чугула апарганын барымдаалааш, а ол ышкаш инвалид уругларны эмнээринге, кижизидеринге, ада-иелерни өөредир программаны ажылдап кылыр сорулга-биле Кадык камгалал, эм-таң болгаш техниктиг хандырылга яамызынга 25 млн. рубльди үзүп бээр.

2. Өг-бүлелерниң социал-экономиктиг деңзигүүрүн чорударынга болгаш организастаарынга, чоннуң социал камгалалының талазы-биле ажылдарны боттандырып турар үеде ооң түннелдерин херек кырынга ажыглаары-биле Тыва Республиканың Социал камгалал яамызының чонга социал деткимче көргүзер фондузунга 20 млн. рубльди үзүп бээр.

3. Улусчу педагогика талазы-биле тускай программаны үндүреринге, уруглар эргелелиниң дугайында Конвенцияны тыва дылга тускай номчугаш кылдыр үндүрери-биле Тыва Республиканың Өөредилге яамызынга 9 млн. рубльди бээр.

4. Өг-бүле дыштанылгазын эрттиреринге чогуур байдалдарны тургузар, өскыннарны уруглар кафези кылдыр эде тударынга ажыглаары-биле Россиянын Уруглар фондузунуң Тывада салбырынга 10 млн. рубльди беш чыл хуусалыг чөрли кылдыр бербишаан, Тыва Республиканың чоннуң социал деткимче фондузу-биле керээни чарар.

5. Куда байырлалдарыпга национал чаңчылдарны киирер талазы-биле ХБАБ (Хамааты байдалының акты бижилгези) ажылдакчыларының талазындан республика программазын ажылдап кылырын боттандырары-биле база ону херек кырынга күүседири-биле Кызыл хоорай чагыргазының ХБАБ килдизинге 4 млн. рубльди үзүп бээр.

6. Хөй уруглар-лыг, амыдыралынга чединмес өг-бүлелерге социал ачы-дузазын чедирип турар специализастаан албан черлеринге 19 млн. рубльди бээр, ооң иштинде Мөңгүн-Тайга кожуунуң өг-бүлеге болгаш уруглар дузаламчы көргүзер төвүнге 10 млн. рубльди бээр, ооң чамдыызын кожуун ырак болгаш чедери берге черде тур рын барымдаалааш, транспорт өртээ төлээринге ажыглаар. Бии-Хем кожуунуң өг-бүлеге болгаш уруглар социал дузаламчы көргүзер төвүнге, инвалид уруглар иелериң бажыңга ажыл кылырынга 2 млн. рубльди бээр. Улуг-Хем кожуунда төпке ооң дузалал ажылагыйын хөгжүдеринге 2 млн. рубльди, Таңды кожуунда өг-бүле болгаш уруглар дузаламчы көргүзер төпке 5 млн. рубльди бээр.

7. Чер-чер чагыргаларының киирип келгенин өзүгаар, чонга социал деткимче көргүзер фондуну дамчыштыр хандырылгазы четпес, хөй уруглар-лыг болгаш долу эвес өг-бүлелерге матерчалдыг дузаламчы көргүзери-биле 13 млн. рубльди үзүп бээр.

8. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының контроль эргелелинге дагыр.

Ш. ООРЖАК.

1995 чылда Тыва Республиканың бюджедин тургузуп турар үеде секвестр (кызыгаарлаашкын) киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Бо чылын федералдыг бюджеттен сан-хөө дузаламчызы 1994 чылга деңнээрге, үш ажыг катап эвээжээнин база бюджеттиң дотациялыг чоруунун өзүп турарынга холбаштыр **доктаадырым болза:**

1. Республика бюджеди кончуг берге байдалга таварышкан деп саналр болгаш бюджетти Россия Федерациязының деңнелинге ылап тодаратыкыже чедир капсырылганы езугаар, чарыгдалдар үүлдериңге секвестр (кызыгаарлаашкын) чурумун киирер.

2. Бюджет акшаландырыышкынында турар социал таланыг яамылары, ведомстволары, улус ажыл-агыйының бүдүрүлгелери, черчерде чагыргалар даргалары, кожууннарның сан килдистери бюджет хөренгизин-шын ажыглап турары дээш контрольду күштелдирер.

3. Россия Федерациязының Тыва Республика талазы-биле Пенсия фондузунуң салбыры, Тыва Республиканың Чонну ажылга хаара тудар яамызы, ылап-ла кылыр медицина страхованиезинин Тыва республика фондузу, бюджет акшаландырыышкынында турар албан черлери болгаш организациялар айыткан фондуларже дадывыр шилчидилгезин чогуур үезинде шилчидип четтикпейн барган таварылгада хуу немевес болгаш хөө тыртпас.

4. Бо Чарлыктың күүселдези дээш контроль чорударын Россия Федерациязының Төп банкызының Тыва Республикада Национал банкызынга болгаш Тыва Республиканың Саң яамызынга дагыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1995 чылдың март 15.
№ 231.
Кызыл хоорай.

• • •

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыңга капсырылга

1995 чылдың март 15. № 231.

Долу хемчээлге акшаландырар ужурлуг ,бо чылгы чарыгдалдарны бюджетте камгалаан статьяларның (чүүлдериниң) ДАҢЗЫЗЫ

Чонну ажылга хаара тудар фондуже, ыяап-ла кылыр медицина страхованиезинин фондузунче, пенсия фондузунче шилчиткен социал страхование дадывырларын киириштир, ажыл төлевири (шалың)

Стипендиялар

Күрүне пособиелери, чонга өске-даа социал болгаш компенсация төлевирлери

Аъш-чем

Эм-таңны болгаш шарыыр материалдарны садып алыры

Ажыл-агый чарыгдалдары

Медицинаның дүрген дуза албанының автотранспортун хандырары.

Дээди Хуралда

АЛДЫГЫ ПЛЕНАРЛЫГ ХУРАЛ

Бөгүн ТР-ниң Дээди Хуралының үшкү сессиязының алдыгы пленарлыг хуралы болур. Аңаа дараазында айтырыларны чугаалажып көөр сорулгалыг: культура дугайында хоойлу төлевилелди, Мооң мурнунда Культура яамызының болгаш депутат А. Даржайның ажылдап кылганы ийи альтернативтиг хоойлу төлевилелдери турган болза, ам ол ийиниң кадыңкан болгаш бөгүнгү пленарлыг хуралга чаңгыс төлевилелди сайгарып көөр.

Хөй-ниити чурумун үрээни дээш административтиг харыысалга дугайында депутат М. Майдыр төлевилел ажылдап кылган. ТР-ниң Конституциязының 73 үүлүнүң 24 пунктузунун ийиги кезээн албан езузу-биле тайылбырлаарының дугайында ДХ-ниң доктаалының төлевилели сессияга көрдүнер. Конституцияның адаттынган бо үүлүнде хоойлуну, катап көөрүнүң чурумунуң дугайында да чугаа болуп турар. Маңаа хамаарыштыр Конституция-эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы Д. Кольчиков илеткел кылыр.

Дээди Хуралдың контроль комиссиязының даргазын соңгуурунуң дугайында, 94 чылда медицинаның албан страхованиезинин фондузунуң даргазынын отчедун дыңнаар, хуужуттунган болгаш хуу будурулгелериниң хамаарышпас эвилелиниң даргазы В. Тавберидзениң медеглелин дыңнаар, төлээлекчилериниң түс чер Хуралдарының болгаш Улуг Хурал дугайында хоойлу төлевилелдериниң катап көрүүшкүнү, парламентилер харылзаазының комитединиң кызыгаарда байдал дугайында парламент дыңналгазын чорудар дугайында саналын өөренип көөр — оон-даа өске айтырыгларны пленарлыг хуралга чугаалажыр.

Бистиң корр.

ЧИДИГЛЕНИП КЕЛГЕНИ ТАВАРЫЛГА ЭВЕС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

турары хемчегларинге болгаш моон соңгаар.ы сорулгаларга доктаап, бо конференцияның үндүрген түңнелдеринге хамаарыштыр Чазак тускай доктаал хүлээп алыр дээрзин чугаалаан. Саналдар солун болуп турарын ол демдеглевишаан, бойдусту камгалаарының талазы-биле ботту саналдарын киирери чугула дээрзин Президент сагындырып, конференцияның киржикчилериниң салганы чамдык айтырыгларына харыыларны база берген. Ылаңгыя Хову-Аксында хоралыг будүмелдерни шыгжап турарын кажан соксадырыл деп айтырыга харыы берип тура, Президент мынча дээн: «Чазактың. Президентиниң чөпшээрели чокка ында шенелде ажылдарын чорудуп турганы илерээн. Ынчангаш ону билген дораан-на ол шенелделерни дарый соксадыр дугайында айтыышкынны берген мен. Ол «академиктер» Чазак Баштынының столунун кырында 1 грамм-даа алдын салбааннар. А оларга көөрде, Күнгуртугнун аңчызы республиканын хогжулдезинге үлүү кылдыр алдынны Чазакка эккеп берген болгай».

Комбинаттың салым-чолунуң дугайын чугаалап тура, оон ажылын соксадып каанын демдеглээн.

Чазактың Отчедунга бирги чергениң айтырыы — кижилерниң кадыкшылы болуп турарын эскерген боор силер дээрзин Ш. Д. Ооржак демдеглээн. Ынчангаш экология айтырыы — бирги чергениң айтырыы болуп турарын ол херечилеп турар-дыр. Моон соңгаар кандыг-даа улуг айтырыгны чугаалажырда, ону эгелээрде, түгле бойдус камгалакчыларының талазындан чугаа-биле эгелезе чогуур дээрзин Президент сагындырган.

Бойдуска хамаарылганы школадан, харын-даа уругларның чаш чылдарындан эгелээр дээрзин ол чугаалааш, республиканың дугаары 5,9 школалары ышкаш, Бояровка школазы ышкаш бойдус камгалалын чугулага ап, өөредип турар школаларынга дуза көргүзеринге белен бис дээрзин, харын-даа кайнаар-даа баар путёвканы, чиик машинаны-даа бээринге, аңза тускайлаан эвээш-биче-даа болза, фондуда акшаны тускайлап болурун Ш. Д. Ооржак чугаалаан.

Тожу кожуун чагыргазының даргазы **М. К. Куулар**ның конференцияга саналын оон киржикчилери сонуургаан. Долгандыр хүрээлелди камгалаарының айтырыглары девискээр айтырыгларындан эрткеш, делегей айтырыгларынче шилчээн дээрзин ол демдеглээш, Тожу кожуунга кайы-даа чурттардан аалчылар кээп, кады ажылдажылганың талазы-биле сүмелерин-даа кадып турарлар дээрзин ол чугаалаан.

Тожу улуг девискээрде — 47 муң дөрбелчин километрде чаттылган. Ол — Тыва Республиканың бүгү девискээриниң 25 хуузу-дур. Ында куштарның 266 хевирлери, балыктарның 16 хевири бар. А республикада казып турар алдынның 80 ажыг хуузун Тожудан казып тып турар дээрзин М. К. Куулар демдеглээн. Алдынны каспаңар дивейн турар бис. а оңу бойдус камгалалынга дүүштүр кылыры эргежок чугула дээрзин ол чугаалааш, алдынчыларга ок-боо чөпшээрээр чорукту соксадыр херек, олар аннаар, балыктаар-дыр дээрзин сагындырган.

Тожунуң девискээри улуг, а оон бойдусун камгалаар ажылдакчыларының санын кызыырып каапкан, ам үгле ийи кижи арткан дээрзин ол Хуралының Даргазы **К. А. Бичелдей** чугаалаан. — Ол чугула айтырыгны — бойдус камгалалын бөгүнден эгелеп чугаалавас болзувусса, озалдап каар бис. А ол дугайында дүвүрээзинниң коңгазын 80 чылдардан бээр хап келзивиссе-даа, шоолуг-ла чүве чедип алдынмаандыр — деп, ол демдеглээн.

Чер, оон иштиниң байлактары, суглар, дириг амытаннар — Тыва Республиканың хөреңгизи дээрзин ТР-ниң Конституциязында бижээнинге К. А. Бичелдей доктаап, ол дугайында делгереңгейи-биле чугаалаан. Улуг өртектиг арыг валютаны оттулуп — өскээр ажыглаар ужурлуг хөмүр-дашты одап «чадап» турарывысты ол чугаалааш, бистиң кол байлактарывыс — уран, мөңгүн-суу, кобальт, даг-дүгү биске хораны чедирип, кадыывысты хораннап турарынга ол доктааган.

Конференция резолюциясы, ол ышкаш Тыва Республиканың чонунга Кыйгырыгны хүлээп алган.

Бойдус камгалалының талазы-биле айтырыгларны чугаалажыр Бүгү-россия съездизинге баар делегаттарны конференцияның делегаттары соңгаан. Олар болза, Чазак Баштынының бирги оралакчызы **В. О. Оюн**, сайыт **Д. Х. Ооржак**, РЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг институдунуң директору **В. И. Лебедев**, Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Е. К. Калга-Хөө-дур.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» корреспондентизи.

АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛАШКАН

Суг-Аксының Культура бажыңынга чоннуң хуралынга кожуун чагыргазының кылып чоруткан ажылының отчёдун дыннаан. Илеткелди кожуун чагыргазының даргазы А .О. Кенден кылган. Кожуун чагыргазы, оон килдистери чамдык эки үүлдерни кылып чоруткан. Кадыгган албан черлериниң, организацияларның, аныяктар төвүнүң, тудуг-септелге участогунуң, кожуп чоруур механизастаттынган тудуг колонназының, автостанцияның оажыннарын кыска хуусаанның иштинде ажыглалда киирген.

Кылдынган ажылдар-биле чергелештир кожуун чагыргазының, оон килдистериниң ажыл-чорудулгазында четпестерни чон илередип, моон соңгаар канчаар ажылдаарының талазы-биле аргасүмелерни берген. Бойдус камгалалының эргелелиниң даргазы К. А. Ховалыг оиче бүдүрүлгелерни нептередири чугула деп санаан. Ылаңгыя ук аргыыр, алгы-кеш эттээр, сүт болбаазырадыр цехтерни тургузары-биле күрүнеден чээли алгаш, эң-не идегелдиг кижилерге оларны башкартыры эргежок чугулазын демдеглээн.

Өөредилге килдизинден У. С. Ооржак өөредилге килдизинде көрдүнген бюджет акшазының чедир ажыглаттынмайн турарын, кожуунга келген акшаның үлелгезинде шын эвес үүлдерни чугаалаан. Оон ыңай кожуунну чону куда дүжүрерде, качыгдалга таварышканда, хүн, чүк көргүзерде хөй чарыгдалдар үндүрүп, Чадааа, Кызыл чоруп турарынга доктааган. Кожуун төвүнге мөргүл бажының ажыдарынга акша-төгерикти дилеп тыварының айтырыынга доктааган.

Кожууи чагыргазының чанынга херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдисти тургузуп алыр болзувусса, чагырганың ажылының 50 хуузун ол нилдис чорудар ужурлуг — деп, Н. Ч. Ховалыг чугаалаан.

Суг-Аксы школазының директору кожуун төвүнүң школазының өөреникчилери чораан чартык өскүс, ам дээди өөредилге черинде өөренип турар нии студентиге дуза көргүзерин чугаалаан. Республиканың болгаш оон дашкаар студентилерге ужуражып, дуза кадарын чугулалап саналдаан. Аныяктар ортузунда ажыл кошкак. Олче кичээнгей куду. Аныяктар ямызы Сүт-Хөл кожуунда аныяктар ортузунга ажыл чорудар кандыг-даа бөлүктер тургуспаанын шүгүмчүлээн. Кожуун чагыргазының аныяктарга хамаарыштыр кандыг-бир хевирниң аргазын өөренип көөрүн сүмелээн.

Суг-Аксы суму чагыргазының даргазы К. С. Ооржак:

— Суурда чамдык бажыңнарның радио точказы киириинмээн, оон ыңай электрэнергиязының күчүзү чавыс, соодукчулар, телевизорлар орта ажылдавайн турар. Кожуун чагыргазы нии трансформатор тывары чугула. Аңчы, коданчы ыттарны бүрүткедип, дугаарладырын, черлиг ыттарны узуткаарын суму чагыргазынга сүмелээн.

Тус черниң байлаан өөренип, шинчилеп тургаш, чыжыргана үзү кылыр цехти ажыдарын өөренип көрүп, орта ажылдаар тускай мергежилдиг кижилерин өөредирин чугулалаан. Ол ышкаш албан, организация дүжүп, өскээр көжүп турар таварылгада оран-саваны төтчеглеп, үревес талазы-биле хемчег алырын чон негеп моон мурнунда болган таварылгаларны чижекке киргилээн.

Кожуун чагыргазының кылып чоруткан ажылынга үүгээр деп үнелелди берген. Моон соңгаар эки ажылдаарын чон күзээн.

Чалчык ОНДАР.

ОРТУМАК ШАЛЫҢНЫ (АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИН) САНААРЫ

Амгы үеде ортумак шалыңны (ажыл төлевирин) саналары чыл санында өскерлип турар. 1995 чылда ортумак шалыңны санаарының кол-кол үүлдери эрткен чылдыынга дөмей кылдыр хевээр арткан, ынчаарга шөлээ шалыңын санап бээрде бир хүннүң ортумак ажыл төлевирин саналары чаартынган.

Россия Федерациязының Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамызы Россияның Саң-хөө яамызы-биле чөпшээрешкенин өзугаар 1995 чылда ортумак шалыңны санаарының дүрүмүн ажылдап кылган болгаш ону ол яамының 1995 чылдың янзарь 19-та № 4 доктаалы-биле күштүг кылдыр бадылаан, ол доктаал бо чылдың январь 1-ден күштүг бооп кирген.

Ол доктаал албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелериниң (оларның организас-эргежоойлу хевириндеи хамаарылга чокка) ажылдакчыларынга бүгү таварылгаларда камгалаттынар ортумак ажыл төлевириниң хемчээлин санаарының чурумун доктаадып турар. Мында хоойлужудулга өзугаар тускай санаашкын херек ындыг таварылгалар кирбейн турар. Чижээ, пенсия хандырылгазы, каражаны эгидери, түр када ажылдаар аргазын чидиргенде дузаламчы акшаны санаары болгаш өске-даа таварылгалар бар.

Бүгү таварылгаларда саналгага кирип турар үеде ажылдакчының долузу-биле ажылдап каан үезинде бир хүнде ортумак ажыл төлевири федералдыг хоойлу-биле доктааткан эң эвээш ажыл төлевириниң хемчээлинден эвээш эвес болур ужурлуг.

Бир хүнде ортумак шалыңны, шөлээ төлевириниң аңгыда, санап турар үеде Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан анаа болгаш кызырган ажыл шагының нормазын барымдаалап, херек кырында төлеп берген түңнерни ажыл хүннериниң санынга үлээри-биле тодарадыр.

Ажыл шагын түңнеп тургаш барымдаалаар таварылгада ортумак ажыл төлевирин санаарда, шак аайы-биле ажыл төлевирин барымдаалап санаар. Маңаа 36 шактыг ажылчын неделяда шактың тариф ставказын (шалыңын) 1,1 деп коэффициентиге (40:36) үлээр. Бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле ажылдаарының өске чуруму тургустунган болза, ону эде санаары база бо чурум-биле дөмей болур. Ажыл шагын түңнээрин барымдаалаары көрдүнген таварылгаларда саналгага кирер үени ажылдакчыларның тус-тус категорияларынга хоойлу-биле доктааткан ажыл хүнүнүң болгаш ажыл неделязының хемчээлин барымдаалап үениң календарьлыг хуусаазы сыгыттынган турар ужурлуг.

Ортумак ажыл төлевирин санаарынга үениң хемчээли мурнуку хевээр артар — календарьлыг үш ай (1-ниң хүнүнден 1-ниң хүнүнге чедир), ол ажылдакчының ээлчеглиг шөлээже үнерингe, ажылдан шуут үнеринге азы аңаа ортумак ажыл төлевирин төлээри ужурлуг апарган таварылганың мурнунда үш ай болур ужурлуг. Тус-тус адырларның азы организацияларның ажылының онзагай байдалдарындан хамаарыштыр (сезоннуг ажылдар болгаш өске-даа) РФ-тиң Күш-ажыл яамызының чөпшээрээни-биле ортумак ажыл төлевирин 12 айныын барымдаалап база санап болур.

Мурнунда чугаалааны дег, шөлээ шалыңын төлевирин 1994 чылдаазындан аңгы, чаа чурум-биле тодарадып санаар. Ам хүннүң ортумак ажыл төлевирин санап турар үеде херек кырында санаттынган болгаш төлеп берген түңнерни 3-ке үлээш (3 ай), оон соонда дараазында коэффициентилериниң бирээзинге база үлээр:

25, 25-ке — шөлээ төлевирин ажыл хүннеринге доктаадып санап турар үеде айда ортумак ажыл хүннериниң саны;

29,60 — шөлээ төлевирин календарьлыг хүннерге доктаадып санап турар үеде айда ортумак календарьлыг хүннер саны;

Бир эвес шөлээ шалыңны санаары көрген үеде ол долузу-биле ажылдаттынмаан болза, херек кырында ажылдаан үениң дургузунда ажылдаан шалыңны ол үеге үлеп тургаш ортумак шалыңны санап үндүреринге дузазы-биле шөлээ төлевирин тодарадыр:

— алды хүннүг ажыл неделязын өзугаар ажылдап каан үеде календарь өзугаар ажылдап каан хүннерниң санынга;

— календарьлыг хүннерниң санынга. Чыл саныныңң календарьлыг шөлээзин календарьлыг хүннерге санап турда, оон хуусаазын санаарда шөлээге кирер ажылдавас байырлал хүннери шөлээниң календарьлыг хүннеринге кирбес болгаш оларга төлелге турбас.

Адырга азы организацияга шөлээлээр, үнер азы өске-даа ортумак шалың санаар таварылганың мурнунда тариф ставкаларын (шалыңны) өстүрген таварылгада ортумак ажыл төлевирин санаарда тариф ставкаларын өскертир мурнунда турганнарын (тариф ставкаларын, шаңналдарны болгаш өске-даа төлелгелерни) өстүргениниң коэффициентизин барымдаалап таарыштыр эде көөр.

Тус-тус ажылдакчыларга хамаарыштыр тариф ставказының (шалыңның) өскерилгени (ажылдакчыны бир албан-дужаалдан өскезинче шилчиткени, албан-хүлээлге аайы-биле шалыңының хемчээлин азы разрядын өскерткени) ортумак шалыңның таарыштырылгазынга чедирбес.

Ажылдакчы-биле күш-ажылчы харылзааларны үзүп турар үеде (ажылдан үнүп турда):

— ажыглаттынмаан шөлээ дээш компенсацияны, ажылдан үнериниң пособиезин болгаш РФ-тиң хоойлужудулгазы-биле доктааткан оон-даа өске төлелгелерни санап бээрин ажылдакчы-биле күш-ажылчы харылзааларны үзүп турар үеде күштүг бооп турар тариф ставкаларын барымдаалавышаан, хүннүң ортумак ажыл төлевирин удуртулга болдуруп төлеп бээр;

— бир эвес ажылдакчы үнүп турда оон мурнунда шөлээни артык кылдыр апкан болза, ол дээш ортумак ажыл төлевири өзугаар төлеп берген түңну Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр тыртар.

Санажылга кылып турар үеде ажылдакчы шалың (ажыл төлевири) албайн турган таварылгада, оон иштинде бодундан хамаарышпас чылдагаан-биле ажыл чок турган болза, хүннүң ортумак ажыл төлевирин ажылдап турганы сөөлгү үш айның херек кырында ажылдап алган шалыңын барымдаалап санаар, аңаа тариф ставкаларының, шаңналдарның база өске-даа төлелгелериниң өзүлдезиниң коэффициентизин өзугаар немелдерни киирер.

Ортумак ажыл төлевирин санаарынга санажылга үезинде дараазында херек кырында төлээн түңнерни болгаш үени кириштирбес:

— Россия Федерациязының хоойлужудулгазын өзугаар ажылдакчының шалыңның кезик-чамдыызын албышаан азы бүрүңү-биле шалың албайн ажылдан хостаткан турган үезин;

— кол азы немелде шөлээге болгаш өөредилге-биле холбашкан шөлээ үези;

— түр үеде ажыл кыла албас апаргаш дузаламчы акша ап турган үези азы божуур мурнунда база божаан соонда дузаламчы акша ап турган үези;

— организацияның, цехтиң азы бүдүрүлгениң ажылын соксатканы азы бүдүрүлге хемчээлин кызыргаы-биле холбаштыр ажылдавайн турганы үези.

Күш-ажыл төлевириниң системазында көрдүнген шаңналдарны болгаш өскедаа идиг бериишкинниң төлевирлерин оларны херек кырында төлеп бергенин барымдаалап үезиниң аайы-биле ортумак ажыл төлевирин санаарынга киирер, а чылдың шаңналдарын болгаш хөй чылдарда ажылдааны дээш төлелгелерни санаттынып турар үеде киирип турар болза, ай санынга хуваап (1/12 хемчээлге) ортумак ажыл төлевиринге киирер. Бир эвес санаттынып турар үени ажылдакчы долу ажылдаваан болза, шаңналдарны база өскедаа идиг бээр төлелгелерни ол ажылдаан үезинге дүүштүр киирер.

Любовь НИКИФОРОВА.
ТР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамының килдис эргелекчизи.

Кичээнгейге алыңар

ОЮН ЭВЕС-ТИР

1995 чылдың февраль 22-де БТУН-нуң «Ажык чагаазы» «Шын» солуннуң үшкү арнынга үндү. Номчудум. Бодандым. Үнеледим.

Февраль 23-түү Ада-чурт камгалакчыларының хүнү деп адай берген болгай. Ол хүн ТР-ниң телевидениезин дамчыштыр селбегер бөртерлиг, хаажылаан чүвүүрлерлиг элээди оолдар — казактар дугайында көргүстү. Чүгле четпес-ле чүвези — эзер чок аттар мунганы, быктында селемелер азынмааны. Ол-ла. Ол четпес үүлдерни моон соңгаар оларга тыптып кээп болур(!).

Казактар дээрге-ле Хаанныг Россияның база бир кол даянгыыжы, истекчишаажылакчы оң холу чораан болдур ийин. 50-80 чылдарның школага өөренип эртип турган программазында, ССРЭ төөгүзүнде ол дорт айыттынган.

1917 чылда Октябрьның революциязы тиилээн соонда, демги казактар дээр улустуң шимээни чавырылган, сураа читкен турган чүве. Чүгле М. Шолоховтуң чогаалдарынга ат-сураа катап үнүп турган чүве. Совет чазак дүштү. Бөгүнгү байдал өске, үе чаа. Ынчалза-даа...

Ам база үнүп көдүрүп келдилер. 23-те болган ол дамчыдылгага «...мындыг шимчээшкиннер Бурятияда, Калмыкияда тургустунган» дигилеп, бадыткал хевир киирип турар чордулар. Таварылга эвес. Өнедиин национал республикалар адап тургулаарын көрүңер даан.

Оон ыңай, «... Чоокку программавыс (минимум) — аныяк-өскенни кижизидери» дигилеп турдулар. Канчаар кижизидер деп турарын кижи билбес чүве чок — келир үениң, Тываның бот-догуннаан чоруунга оппозиция тургузары, шеригжиткен күш чыыры, херек болза Чечен Республикада ышкаш, күш мөөңнээш, тус чонну чылча шавары — деп бодаар мен.

Сөөлгү хүннерниң медээлериндеи дыңнаарга, бо казачество деп бөлүктерниң баштыңчылары Москвада чыглы берген, Федералдыг Хуралдан боттарының эрге-байдалын, программазын тодарадып дүрүмчүдүп аарын негеп турар чордулар. Шумейко деп дарга харын ындыгмындыг чылдак хап, чамдык хүлээттинмээн өске хоойлулар кирерге бо айтырыны көөр апаар деп, аткаарладып орар чорду.

«..., Тыва чоннуң үндезин эрге-ажыктарынга, республиканың бот-догуннаашкынынга, бот-тодараттынарынга удур туржып турар политиктиг күштер эвээш эвес»... деп, БТУН-нуң ажык чагаазында кончуг-ла шын бижээн чорду. Ындыг күштерниң бирээзи бо-ла-дыр.

Бо чаа шимчээшкин Тывага тургустунуп, балдыр кирип ап, чоорту чалгынын херип, ам дээреде «чывак чок көге-бугалар бис» кыннып, сөөлүнде барып ийи баштыр эзирлер, кан хаайлыг хартыгалар апаар.

Чазак чери, кожуун, суму чагыргалары боларны бүрүткептер болза, айыылдыг частырыг бооп болур. Хамчыкка удур карбанганы дээре.

Тыва чон ону эскерип тур боор деп идегээр мен.

Дагба САНЧЫТ.
«Төвүттүң өөнүктери» ниитилелдиң кежигүнү.

Кара-Хөлче электри шугуму кандыгыл?

НЕМЕЛДЕ КҮШТЕН САЛЫР

Бо чылын акша-хөреңгини адырларның болгаш девискээрлерниң бадылаан программазынга бирги ээлчегде үзүп берип, боттандырар талазы-биле республика төлевилелдеринге Кара-Хөлче электри шугумун ажыглалга киирери көрдүнген. Планда көрдүнгени-биле алырга, электри шугумун май айның төнчүзүнде доозуп, ажыглалга киирер ужурлуг. Ам Кара-Хөлче электри шугумунуң ажылдарының чартыы кылдынган. Бо электри шугумун «Көдээ электри тудуг» тудуг-монтаж эргелелиниң (ам «Тывада № 118 мехколоннаның» тудуг-монтаж трезиниң акционер ниитилели апарган) ажылчыннары кылып турар. Электри чырыы кажан чедип кээрин кара-хөлчүлер четтикпейн манап олурар.

Чоокта чаа Кара-Хөлче сургакчылап бар чыткаш, Алаштың Көдүрер-Даш чоогунда садыгны сонуургап чеде бердим. Садыг чанында сөөртүп чоруур ийи будка-бажың чанында хөй-ле янзы-бүрү аар техникалар туруп тур. Бо бүгүнү сонуургап, аңаа турган улустан айтыра бээримге, Кара-Хөлче электри шугуму кылып турар улус болду. Оларның ажыл-ижи-биле таныжа кааптар дээш будка-вагонче кире бердим. Суугда от салып каан, чылыы хөлчок, беш орунну узун будка-вагоннуң ийи талазында салган, бир бичии стол бар болду, кижи-даа чок.

Удаткан чок, чолдаксымаар мага-боттуг, ажылчын хептиг кижи кире халып келди.

«Журналист кижи мен, силерниң-биле бичии чугаалажыптар дээш келдим» деп таныштым.

Мени сандайже чалап, олуртуп алгаш: «Эш-өөрүм Кызылче акша-төгерик, аъш-чем, кывар-чаар материал дээш баткан, ам неделя ажа берди. Акша-ла үнмейн турар боор. Мен электри шугуму шөөр тракторист кижи мен. Трактор, будьдозерниң чүү-хөө чүвелерин септеп чыттым, мени Геннадий Николаевич Дударев дээр» — деп кижим чугаалап, бодун таныштырды.

— Ажыл-ижиңер кайы хире бүдүп чоруп тур, Геннадий Николаевич? — деп оон улаштыр айтырым.

— Чер албайн тур бис, электри шугумун шөөрү ам-даа чартыы бар хире. Мен 1973 чылда Тээли — Бай-Тал аразынга электри шугуму шөйүп ажылдап эгелээн кижи мен. Улаштыр Кызыл-Мажалыкка, Хандагайтыга, Самагалдайга, Шагаан-Арыгга дээш, Тываның хөй-ле суурларынче электри шугуму шөйүп, ажылдап келдим, мындыг берге участокка черле таваржып көрбээн мен. Алаш иштиниң дажы халаптыг чер-дир, улуг-улуг экскаватор, бульдозер, чер өрүмнээр техникалар бисте бар, улуг даштар таваржы бээрге, ол техникалар хоржок-тур, күш четпес, азы көдүртүнмес. Ынчангаш электри шугуму шөөр чагылар орну казып алырынга эң бергедээр улус-тур бис. Хол-биле казарга база-ла дөмей, кижи ууй албас улуг даштар таваржып кээр. Ам чер доң болганындан улам бергедээн, кижи күжү база эвээжээн, чартыывыс чоруткан, беш-ле кижи ажылдап тур бис — деп, ол харыылап кагды.

Чадалар кылыр чудуктарны Барыын-Хемчик кожуунда ыяш ажыл-агый чери база Бай-Тайга кожуунда участогу харыылап, сөөртүп эккеп берип турар. Амдыызында ийи кезек черде дүжүрүп каан чудуктары чыдар чорду. Аъш-чем-биле ажырбайн турар, эътти «Кара-Хөл» совхоз эккеп берип турар, эвээш-биче аъш-чемниг кыдыында садыг база бар. Кывар-чаар материалдарны, аъш-чемин Кызылдан база сөөртүп эккеп турар.

Кол-ла бергедеп турар чүвези — чадалар орну оңгарларны казып алыры деп турары шын. Алаш хемниң чоогунда хая-даштар хөй-ле болгай. Ынчалза-даа олар кол берге черни эртип келген. Кижи күжү эвээште ажыл шуудавас, немелде күштү Кызылдан, «Кара-Хөл» совхозтан дарый чорудары чугула деп билдим. Ынчанмас болза удавас Алаш хемниң дожу эрип бадар, хем кежилдир электри шугуму шөөр черлер база бар болду. Ам мында ажылдап турар улус шупту Кызылда чурттап турар, оларда дыштаныр хүн-даа барык чок.

Геннадий Дударевтиң адаезин 1950 чылда Абакандан Кызылга көжүп келген, олар ажылчын өг-бүле, ам «Бии-Хем кожуунну Өөк сўурда пенсионерлер. Бодунуң өг-бүлези Кызылда, үш бичии уруглуг болду. Чонга буянныг ажыл-үүлени бүдүрүп, өг-бүлезин каапкаш, ай-айы-биле ажылдап чоруур мындыг кижилерни деткинир, оларга дузалажыр болза эки.

Хоюг-оол МОНГУШ.
Кызыл-Мажалык суур.

КАНЧААР ДУЗАЛААРЫН ЧАГЫРГА БИЛИР

Бо үеде районнарның хереглекчилер кооперациязында бергедээшкиннер хөй. Ынчалза-даа район чагыргазы кооперациязында дузалажыр болза оларга чиик. Моон чижээнге Иркутск областың Иркутск районун киирип болур.

— Районнуң хереглекчилер эвилелинге хамаарылганар кандыгыл?

Бо айтырыгны Иркутск районнуң чагырга даргазы Сергей Федорович Зубаревке солуннуң корреспондентизи салган.

— Бо көрүңер — дээш, 1994 чылда Иркутск районнуң чагыргазы биле Иркутск районнуң хереглекчилер эвилелиниң аразында чардынган керээни ол көргүскен.

Ол керээде кол чүве болза, районнуң кандыг суурларынга магазиннер, столоваялар, буфеттер турарын, оларны кандыг бараннар, чиг эт-биле албан хандырарын ийи таланың хүлээлгезинде айытпааны болур.

Ырак суурларже бараан чедиргениниң, саарылганын чарыгдалдарын дуглаар кылдыр сан-хөө-биле дузалажырын район чагыргазы хүлээнип алган. Ол ышкаш хөй түңнүг үндүрүг онаарын кошкадыр ажылды чорудар.

Чонну чугула барааннар-биле хандырар айтырыгны район чагыргазының коллегия хуралынга чугаалашкаш, хереглекчилер кооперациязынга ырак суурларже бараан сөөртүп чедиреринге дуза көргүзер деп шиитпирни хүлээп алган.

Район чагыргазы хереглекчилер кооперациязының эт-хөреңгизинге орулга үндүрүг онаарындан, акциз (доора үндүрүг) чыылдазындан хостаан. Бо дузаның ачызында районнуң хереглекчилер эвилели эткен чылын 250 млн. рубльдиң хөреңгизин камнап алгаш, оозун бараан садып алырынче угландырган. Ол эргилденің түңнелинде орулгалыг болган болгаш сан-хөөге өрезин дуглаан.

— Чедир туттунмаан ногаа шыгжамырын тудуп доозарынга район чагыргазы 25 млн. рубль дузаны көргүскен. Чыл эгезинде хүлээп алган шиитпиривис шын болган — деп, чагырга даргазы уламчылаан.

Садыг ажылын эде организастаарының болгаш хуужударының айтырыынга кандыг-даа удурланыышкын турбас. Бот-башкарлып ажылдаарының оруу ажык.

Районда чурттакчылыг суурларда 88 садыг четкизи чонга бараан бооп турар. Олардан чаңгыс-даа магазин хагдынмаан.

Район чагыргазы хереглекчилер эвилелинге дуза көргүспүшаан, берип турар акша-хөреңгини канчаар шын ажыглап турарын хыналдага алган.

Чүгле күзел херек деп чагырга даргазы бадыткап турар. Чыл төнчүзүнге чедир кооперацияга дуза кылдыр 200 млн. рубльди берген.

Районнуң хереглекчилер кооперациязынга дузалаан акша-хөреңги дээрге-ле көдээ чоннуң амыдыралының деңнелин көдүрер, социал байдалын экижидеринче угланган бооп турар. Көдээде магазин социал объект. Бир эвес ону дуглаптар болза, чон кайнаар баарыл. Оон чон тарай көже бээр чүве болза, көдээ ажыл-агыылыг районга улуг согуг.

Корреспондент С. Ф. Зубарев-биле чугаалажып орар аразында, областың хереглекчилер эвилелиниң баштаар чериниң даргазы телефоннааш, бараан сөөртүрүнүң чингелдезинче кичээнгейни салырын дилээн. Чагырга даргазы ол дилегни күүседирин база аазаан. Өске районнарның чагырга даргалары хереглекчилер кооперациязынче ынчаар сагыш салып турар болза, амгы берге үени чурттап эртери чиик болуру чугаажок.

Виктор КИСЕЛЕВ.
Журналист.
(«Торговая газета» солундан).

МЭЭҢ БОДААЛЫМ

Бистиң Тываның чаа Конституциязында Улуг Хурал дугайында чугаалап каан чүүлү кончуг таарымчалыг чүве-дир деп санаар мен. Улуг Хуралдың ыяап-ла турары чөп. Оон хоойлузун тургузуп, бадылаарын чүге саададып турар чүве ирги?

Улуг Хурал делегаттары бөдүүн чондан тургустунган турар ужурлуг. Кадарчылар, ажылчыннар, тудугжулар, саанчылар, аңчылар, чолаачылар, башкылар, эмчилерден тургустунган турар дээним ол.

Чамдык хоолургак журналистер, эртемденнер бөдүүн чон күрүне баштап шыдавас деп хоозун чугаазы-биле улусту дедир өөредип турарлар. Ол шын эвес! Ажылчын аңгының, колхозчу-тараачыннарның аразында кончуг угаанныг, күрүне баштыг, амыдыралды хандыр билир кижилер хөй болдур ийин. Уран-чечен, чидиг сөстер оларда. Интеллигенция дээрге, чоннуң кызыы төлээлери дээр мен.

Улуг Хуралдың делегаттарын ыяап-ла дорт болгаш чажыт бадылаашкын-биле чорудар апаар. Бир эвес бадылаашкын дорт болгаш чажыт эртер болза, соңгуда сөөлүнде бот-боттарын чемележир кижилер суурга турбас. Бистиң көдээ чон шупту доргул-төрел болур чүве-ле болгай. А ажык бадылаашкын үезинде кым кымга улур бадылаар эвес деп боттары аразында көржүп орарлар болдур ийин. Оон соонда мээң төрелимге удур бадылаан сен деп чемележир, моон соңгаар сээңбиле чугаалашпас мен дээш, маңнап чоруй баар улус турза канчаарыл? Ынчангаш, ажык бадылаашкын дээрге, эренгей чүве-дир.

Улуг Хуралды 4 чыл хуусаалыг бадылаар ужурлуг. Ону үргүлчү чыылдырбас. Ийи-даа чыл иштинде чыылдырбайн барып болур-ла ыйнаан. Оон делегады Тывага эң-не улуг эргелиг болур.

Дээди Хуралдың орнунга Биче Хуралы тургузар, Биче Хурал Улуг Хуралдың күүсекчи органы болур. Аңаа хөй эвес кижилер ажылдадыр ужурлуг. Олар хоойлулар төлевилелин тургузар эргелиг. Аңаа тускай юрист эртемниг профессионалдарны чалап, оларны ажылдадыр.

Амгы Дээди Хуралдың депутаттарының ажылы кончуг аар берге деп бодап ор мен. Чүге дээрге олар хүннүң-не сандайга олуруп алгаш, илеткелдер дыннаар, өске ажылдары база бар. Сандай кырынга үр орарга кижиниң кадыынга кончуг хоралыг деп бодаар мен. Олар округтарынче сургакчылап-даа турза, 4 чыл иштинде дөмей-ле амыдыралдан чоорту хоорду берип болурунуң айыылы бар хиреліг.

Арбычыга ДАРЖАА.
Пенсионер.

Тиилелгениң 50 чылынга

ЭКИ ТУРАЧЫ КҮРСЕДИ АКАА

— «Даарта дайын-чаа келзе...» — деп ырлажып турдувус. Немец-фашистиг Германия Улуг Ада-чурт СССРЭ-же араатанзыг ёзубиле халдаан-дыр, эштер. Ам кижи бүрүзүнүң ал-сагыжы — фронтуга, бодунуң хосталгазы дээш ханныг сегиржип алыышкында тулчуп турар совет чонга канчаар дузалашса экил деп айтыг тургустунуп келген. Малмаган, идик-хеп, акша-төгерик херек болза, октуг боону тутказ, совет чоннун чөптүг дайынынга киржир аргаар — деп, Берт-Даггa бир болган чоннуң хуралынга 1938 чылдан бээр ТАРН кежигүнү Чооду Күрседи чончу кыйгырган.

Чаңгыс чер-чурттуларының сагыш-бодалы оон-биле кара чаңгыс дөмей болган. «Бүгү чүвени фронтуга бараалгаар!» — чаңгыс-ла изиг күзел ол. Аныяк намчы Чооду Күрседи ийи дайынчы аътты, акша-төгерикти Кызыл Шеригге дуза кылдыр салган.

Чаңгыс чер-чурттуувус дугайында үстүнде одуурларны ийи турачы Михаил Сундуй «Эки турачы аътты эскадрон» деп номунда бижээн.

Дайынның эн-не кадыг-дошкун үези 1941 чылдың күзүнүнде Берт-Даг сумузундан чаңгыс чер-чурттуглары Лаҥзыы Чооду, Аракчаа Оюн олар-биле Тес-Хемге организастаан шериг кезээнге албан эрттирип турда, 1942 чылдың төнчүзүнде Тес-Хемниң шериг эскадронун АРШ-тың орденниг катты-шкан полугунга катканы-биле Чооду Күрседи Кызыл хоорайга шериг албанын уламчылаан.

Херек болза, октуг боону холга алыр деп чугаазын утпаан. Алыс боду сагыш-сеткили көдүрлүүшкүннүг, хей-аъды кире берген турган болгаш дайынче чорударын дилээн билдириишкинин оргээн. Аныяк эрниң шоваа сеткилин адазы Байыр ирей, иези Ямаа-Саар угбай-даа хоруваан. Дилег хандыртынган. Шеригге кады турган чаңгыс чер-чурттуг өөрү-биле Күрседи дайынче аъттанып-кан.

Дайын-чаага киржип чораанының дугайында чугаалап бээрин дилээримге, элээн боданып чоруй, чугаазын эгеледи:

— Москва чоогунда Ковров хоорайга дайынчы шериг өөредилгени эрттиргениис соонда, Москвадан Дээди Шериг Командылалында генерал кижи келгеш, бистерни, тыва эки турачыларны, дайын шөлүнче киреринө чөпшээрээнин дыңнатты. Алызындан эрес, кашпагай, чүгүрүк кижи бээрумга, капитан Кечил-оолдуң эскадрон-биле арзында харылзаа тудар холбаачызы кижи кылып каан. Кажан отту ажыдар, соксадырын, бурунгаарлаар, аткаарлаарының дугайында кара маң-биле халып турган медээни дыңнадыр дайынчы хүлээлгелиг турдум.

Эң баштай тулчуушкунче кирери дыка-ла берге чорду. Кижиниң сагыжынга кандыг-даа бодал кире хонуп кээр. Коргунчуг-даа, сүргениг-даа. Ам канчаар, Төрээн чурт, тыва чон дээш, «өлүр болза өлүр, дирлир болза дирлир» деп кадыг-ландыр бодап-алгаш, тулчуушкунче кирер чүве. Бирле дугаарында Украинаның Деражно суурун хосталтывыс. Дайынчы шериг өөредилгезинге шиңгээдип билип алган тактика, практика дыка-ла дузалаар чорду.

Ровно хоорайның чигир заводунуң чоогунга болгаш демир-орук станциязынга сегиржип алыышкыннар кончуг дүшкүүрлүг болгулаан. Кудумчу, бажың дайыны деп чүвени ынчан көрдүм. Немецтер бажың бүрүзүн шивээ кылып алган. Эң-не изиг, дүшкүүрлүг чер — демир-орук белдири турган. Ону фашистерден хостаарынга чаныш-сыныш чок тулуштувус. Ровно дээш тулчуушкуннарга элээн хей дайынчы эш-өөрүвүс бажын салган.

Дубно хоорай — эрте бурунгу шивээ хоорай чүведир. Оон шивээзинге немецтер ыяк кылдыр быжыглаан-ган. Хоорайның бир талазында Ивка деп хем агып чыдар чорду. Өөрүм-биле кады хемни сүзүп кешкеш, хем ол чарында камгалалда немецтер биле аткылажы бердивис. Бистерниң шалыпкын хөделгенивистен взвод бурунгаарлаашы, дайынны сывыртапкан. Дубно дээш тулчуушкуннар кадыг-дошкун болду. Ол тулчуушкуннар үезинде будумче балыглаттым. Ровно хоорайның госпиталынга ай чыгыы эмнедип турумда, эки турачы санитар кыстарның командири Түлүш Хүргүлек эмчи мени шериг эмнелгеден үндүрүп алды.

Дайын үезинде чүү-даа болур. Дубнога балыглаанган, госпитальга чыткан үемде мени өлген деп кожуунның шериг комиссариадынга телеграмма келген болган. Ынчангаш ачамны шериг чери келдирткеш, ужурун угаадып дыңнаткаш, пөс-тавы, шай, таакпы берип, огбулеге дузаламчыны көргүзүп эгелей берген турда чаныш келдим. Дубнога ужам эздинче балыглаткан кижи мен. Оон бузундузунуң эртыын үш чыл бурунгаар Самаалдай эмнелгезинге Идам Самбуу эмчи ап каапты. Ам кадыым байдалы эки: 76 харлап чор мен. Бо хүннерде Чечен Республикада болуп турар хан төгүүшкүннүг дайынны телевизордан көргеш, чүрээм саргыыр, кылыым хайныр. Та кымның буруузу-биле эгелээн дайын бо. Афган дайынындан-даа дора-дыр. Ол дайынны дарый, дүрген соксадырын күзээр-дир мен— деп, дайынның, күш-ажылдың хоочуну дыка сагыысырап чугаазын доозун кагды.

Чооду Байыровичиниң маадырлыг чоруу чазактың хавыяалары-биле демдеглеттинген. Ол — Ада-чурт дайыны орденниң бирги, ийиги чергелериниң база дайынчы медальдарның эдилекчизи.

Күрседи акаа тайбың ишке база бодунуң эрес-кежээзин көргүзүп, «Кызыгаар» коллективтиг ажыл-агыйга МЧЛЭ-ден эгелээш, совхоз апаргыже чедир хөй чылдарда хойжулаан. Дайынчы хавыяалары, тайбың иштиң шанналдары немешкени чугаажок. Хүндүлүг дыштанылгазынче үне берген-даа бол. Чооду Байырович Ак-Эрик суурнуң хөй-ниити ажылынга киржип, аныяк-оскенге, школчыларга чагыг-сөзүн берип, Төрээн чуртунга, черинге ынак болурунга, улуг назылыгларны хүндүлеп, оларның сөс-домаан дыңнап, күш-ажылга хандыкшылдыг болуп, бот-боттарын билчип, хүндүлежип, деткижип чоруурун сургап, кижизидип чоруур кижи.

Эки турачы Күрседи акаанның адын мөңгежилип, оон ады-биле суурнуң бир кудумчузун адаан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

«Шынның» корр.

ОПОЛЧЕН ШЕРИИ

Дайын чылдарында Тыва Арат Республиканың кожуун, сумуларынга анаа хамааты чон ортузунга шериг өөредилгезин чорудуп турган.

Чижек кылдыр Эрзин кожууннуң Тес сумузун чугаалап көрейн. Ол сумуга бирле кыш эгези соок үеде 1941 чылда АРШ-тан (Араттың Революстуг Шериг) Чадамба деп, шериг шинельдиг, бөрттүг, аныяк эрес оол чедип келген. Ол үеде черле ындыг чурум турган чүве-дир ол. АРШ-тың эң эки өөредилгелиг сагылга-чурумнуг, экер-эрес ревшериг (солдат) дайынчыларын шилип турган, көдээже чорудар.

Чер бүрүзүнге ополчен шериниң өөредилгези эки чоруп турган — ТАР-ның нам, чазаа, шериг яамызы чөптүг, шын хемчег ап турган деп санаар апаар. Чадамба дайынчыны ындыг кыдыг-кызыгаар кожуун, сумуже чоруткаңы база-ла анаа эвес деп бодаар мен.

Мен ынчан ол сумуга чаа-ла башкылап келген, он сес-ле харлыг оол турдум, чаңгыс өрээлге чурттап, найыралдажып, эдержип чордувус, чугаакыр, томаанныг, эки мөзү-бүдүштүг эжим турду ийин.

Ополчен шерининге эр кижилер өөренип кирери албан, оон ойталап болбас, назы-хар барымдаалавас, аныяк херээженнер безин өөредилгеге, походтарга киржип турду.

Чүну өөренирил ынчаш? ҮТКШ-тың (Үлетпүрчинтараачының) Кызыл Шериниң) дүрүмүнде кол чүүлдерин хүннүң чыгыы өөренир: шериг кижиниң хүлээлгелеринден, чыскаал сургуулундан эгелээш, янзы-бүрү боо-чепсектерни канчаар шын ажыглаары дээш, оон-даа ынай. Ланчыы боонуң кезектерин өөренип эгеледивис.

Чадамбаны улуг улустар командиривис-даа, башкы-даа дээр, чагыртыр, хүндүлээр чүве.

Ополченнер чүгле теория, дүрүм өөренир эвес, херек кырынга даштыгаа маршаар, походтаары база бар болгай. Чадамба башкывыс тоор эвес, даштыгаа шинель-даа чок, чүгле бөрттүг өөредилге чорудар, оон шыдамык, кызымаан улустар кайгаар чүве ийикпе.

Улгады берген көдээ араттар хөөкүйлер хаак кедип билир эвес, оларны албан-биле дужаал ёзугаар өөредир апаар. Хаактар кедип алгаш, хүндүс, дүне-даа походтап хире-хире чоруптар бис. Бир катап Нарын сумузунуң ополченчилеринге уткуштур походтап, «чаалажып» чорупкан бис. Ол аразы ындыг-ла чоок эвес, чээрби ажыг километр чер-ле болгай, колдуунда шала аныяк кезек бөлүк улус чораан. Соок-ла, ынчалза-даа хаактар кеткен дайынчылар изиргенип чоруп турар.

Командиривис Чадамба колдуунда бажынга чоруп, ынчалзажок, соонда дайынчыларын ээй дүжүп келгеш, хынап көрүп:

— Кандыг чор силер, дайынчылар? Будуңар өйүп тур бе, холдарыңар анаа чор бе? — деп, база сагыш човап чоруп турар.

Даң адып орда, Нарын сумунуң ополченнери-биле чер ортузу дөң кырынга уткужуп келгеш, «ураалап»-даа турар бис, дүүрге боозун дээр-шаар адып-даа турар (дарылыг холалар), хүрежип, хар-биле сокулажып турар бис.

Бир бодаарга, солун-даа, каттырынчыг-даа ышкаш чүве. Ийи таланың ополченчилери ээп чангылапкан бис.

Бир-ле катап хаак кедип өөредип турар үеде мындыг тәварылга болган. Узун Шоюн деп кижини хаагың кедип алгаш, «Дөө ол турар тейни долгангаш, таваар чедип кел» — дээш, шериг башкызы чорудупкан. Маная, манаан, сураг, орайтаан. Ийи дайынчыны соондан чоруткан, караңгылаан, куруг келген.

Чадамба башкы дувүреп, човай берген. Чүү болган? Дезип, чаштынган бе? Аскан бе? Чоок чер-ле болгай, ам улуг кижи...

Эртеннде кижиң хаагын эктинде каап алган, бо кылаштап келген. Тей артында бир аалга хонган бооптур.

Башкы тургаш:

— Чүү болган, дайынчы эш Шоюн?!

— Бо ыяжыңарны мен черле мунуп шыдавас-тыр мен, берге чүве-дир, ужуптуруп үүлем көрдүм, мен черле өөренмес-тир мен. Буруулуг болдум, эжим командир!

— Наряд! Суурну долгандыр үш хондур, хүнзедир таңныылдаар сен, дайынчы эш Шоюн!

— Чаа, дыңнадым, эжим командир, күүседир мен!

Черле арай туразы улуг кижи, кедээр аалга шайлап, чемненип хонганы ол-дур. Школа таңныылы кижи чүге шюолур тоор дээн-сен, ында таңныылдап базып турар-ла чораан.

Ол ам бистиң аравыста чок-даа бол, уруг-дарыы бо Эрзин суурда эки чурттап чорлар. Амыдыралга чүү турбас дээрил аан.

Ол дүшкүүрлүг үе-ле болгай: ССРЭ, ТАР дайынчы байдалга турган. Фронтуже ТАР-дан араттар белек-коъштарны хөй-биле чорудуп, «Бүгү чүвени —фронтуга!» деп кыйгы-лозуң-биле ажылдап, чурттап турган.

Тыва араттар хөй-биле дайын шөлүнче чорбаза-даа, хире-шаа-биле ополчен деп шериг хөрээн өөренип, серемчилелдиг, белеткелдиг турганы ол-дур.

Ынчан Эрзин кожуунга шериг столунуң даргалары Идамчап, Калин-оол деп улустар турган ийин. Ам болза, кожуунуң шериг комиссариады деп чер ол-дур.

Дайынчы хүлээлгезин эки күүседип дооскаш, командиривис эжим Чадамба Кызылче, АРШ шерининче чорупкан, байырлажып алгаш, соонда эжимни чоктап шаг болган ийик мен, хайлыг, кожуун, сумузун уткан-дыр мен.

Бо чагааны, канчап билир, ол кижи чол бооп номчуп көрүптер болза, солун дамчыштыр азы чагаа-биле мээн-биле харылзажырын диледим. Адрезим: **Эрзин кожуун, Эрзин суур.**

Алексей ДАМДЫН.
Хоочун башкы.

Үе болгаш көдээ амыдырал

ХҮТТЕ ХҮР, ТОДУГ-ДОГАА

Бо кыжын Бии-Хем кожуунуң Хүт суурга кире дүшкеш, ында суму чагыргазының даргазы Елизавета Маадыевна Корнякова-биле ужурашкаш, сумунуң ажыл, амыдыралының дугайында чугаалаштывыс.

Баштай чагырга даргазының ал-бодунуң дугайында каш сөс. Елизаветa Маадыевнаның удуртур-баштаар ажылга арга-дуржулгазы улуг кижи болду. Баштай суму Совединге секретарлап, оон 1980-ден 1993 чылга чедир суму Соведин даргалап ажылдаан, сөөлгү ийи чылда Хүт суму чагыргазының даргазында ажылдап турар. Елизавета Маадыевнаның тус черде алдар-зады бар, чону ону хүндүлээр болгаш дыңнаар кижи деп билдим. Чогум боду чугаа-сөстүг, эрес-шимченгир, ажык, бөдүүн, үнген-кирген кижилерге эптиг, хүндүткелдиг.

Ам-на сумунуң амыдыралынче кирип көрээн. Хүт сумунуң девискээринде (Севи суур база хамааржыр) 440 кижи, 110 өрегеде чурттап турар. Мында ажыл-агыйның кол угланыышкыны мыйыстыг оода малды семиртири бооп турар. «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның шак бо Хүт салбырында бо чылын 630 баш төрүвес инекти (сувай инектерни, шарыларны) семиртип, азырап турар. Янзы-бүрү мал чеми четчир. Мал кышты хүр-менде ажып турар. Салбырда оон аңгыда, 260 баш чылгы мал бар. Чылгыдан ажылчын аъттарны үргүлчү өөредип, мунарынга, шанактап, тергелээринге белеткеп турар. Бо хүннерде 5 малчында база суур иштинде 10 өг-бүледе шанактыг аъттар бар. Хүтчүлер аар-саар ажылдар кылырда, машина-балгат негевес, аъттарын кыжын шанактаар, чайын тергелептер. Мал чемин, одаар ыяшты, ижер сугнудаа оон-биле сөөртүр, магалыг улус чорду. Моон алгаш көөрге, улуг чарыгдал үндүрбейн турар улустур эвеспе. А бир эвес улуг чүк машиназы хөлезилеп ажылдаар болза, оон чүгле бензин дээш чарыгдалынга-ла «өрттенири» чугаажок.

Хүт суурда бараан-сараны элбек магазин, кончуг чаагай хлеб быжырып турар пекарня, 68 өренакчы хаарı туттунган ортумак школа, уруглар сады, эмнелге пункузу, харылзаа салбыры, культура-башыңы үзүк-соокаа чок ажылдап, чонга шаабиле бараан бооп турар. Чүгле харын школада башкы кадрлар чедишпес. Ылаңгыя кол эртемнер физика, математика, тыва дыл, биология, химия, география башкылары бөгүн бо школада чок. Чүге ындыгыл дээрге, төп черлерден ыракузакта озалаан суур бооргa, башкылар бээр келиксевес, оон кадында бээр аргыжылга эң берге. Кышкы үеде безин боже пассажирлерни сөөртпейн турары хомуданчыг. Туран хоорайдан үнүптерге, орук хажыызында үрелген автобус салонунуң сеги оар. Хүтчүлер ону «Хүт вокзалы» дижирлер. Оларның машина-балгат достуунар чери ол бооп турар. Черле ынчаан башкы кадрлар болгаш аргыжылга айтырыын Бии-Хем кожуун чагыргазы (даргазы К. А. Маспык-оол) шиитпирлеп бээри күзенчиг. Ол дээрге база кожуун чагыргазының харыылаар ажылы-дыр.

Кижилер-биле ужуражып чугаалажырымга, хүтчүлер черле тодуг-догаа, элээн балдырлыг амыдырап турар улус хевирлиг. Суурда хуу улуста 350 инек, 280 хой, өшкү, 200 ажыг хаван бар. Суурда өг-бүлелерниң хөй кезии хлебти боттары быжырып турар, бажың бүрүзү картофельди, ногаа аймаан тарып, кат-чимисти, мөөгүнү четчир кылдыр чыып, болбаазырадып ап турар. Суурда аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары-биле керээ чарып алган, алдыкиш, норка, дииң аңнап турар дүржулгалыг аңчылар эвээш эвес. Оларның өг-бүле бюджединче киирип турар үлүү улуг болгаш амыдырап орары база шыырак дээрзи билдингир. Хүтчүлер тайга-эзимниң, хем-сугнуң кежиин база өйлүг четтирип билир улус чорду. Ол дээрге оларның амыдыралының база бир кезээ бооп турар.

Ниятизи-биле суму девискээринде корум-чурум чүгээр-даа болза, ажыл билбес аныяк-оскенниң талазындан аргa нжип алгаш, бижек тудар, шошсодаа үндүрер таварылгалар сөөлгү чылдарда көстүп келген. Оор-сук кылыр чорук мында ховар. Харын, ини-чаңгыс таварылгаларда аъттарны оорлапкан, оске черлерже саарыпкан боор. Бо бүгүнү чавырылдырар аргалар бар дээрзинге суму чагыргазының даргазы идеген турар.

Төп черлерден талыгырда, тайга-эзим иштинде чаттылып чоруткан сумунуң удуртукчузу чадаг кылаштап ажылдап турарын көрдүм. Чогум суму чагыргазының даргазы Елизавета Маадыевна аът-хөлдү мунуптар, шанак кырынга тоовайн олуруптар болгаш, шыдажып турар. Чогум оон күзели-биле алырга, «аян-тээлеп» мунар «чиик-кара» эвес, а чүк чүдүрүп ажыглаар, берге оруктарга тура дүшпес ГАЗ-66 чагырга черинге херек бооп турар. Кожуун бюджединиң хостуг артыышкынындан ындыг «хөлге» өртээн үндүрүп бээр арга канчап чок болду? Чоп кижи эскерерге, «улуг төптүң» (Кызылдың) чоогунда суму чагыргаларының даргалары чычаанларда чындыңнадып чоруп турарыл ынчаш. Чогум-на чычаан ырак-узак, оо ышкаш черлерге херек эвес чүве бе?

Бо кыска чүүлдү төндүрүп тура, Бии-Хем кожуун, Хүт суму (чогум Севи суму чагыргазы деп соора адап турар) чагыргалары Севи суурже кичээнгей салыры чугула дээрзин чугаалаайн. Ээн тайгада ол бичежек суурда электри чырыы-даа, радио-даа чок, солун, сеткүүл-даа келбес, клуб, садыг-даа шагдагы олчаан орта ажылдавас. Бо-ла хевээр турар болза, Севи суур кагдынар, ээн калыр чыгыы-ла.

Василий ХОМУШКУ.

МАЛЧЫНГА КЫМ ДУЗАЛААРЫЛ?

Сөөлгү үеде күрүненің, кижилерниң хууда мал-маганы кол нуруузунда оорларның холундан хөй когаралга чедип турар. Бо дугайында чугаа-домак кожуунда дирге-лип, солун, сеткүүлдерге-даа чыыттынып келген. Бо чорук-биле демиселдя шыңгыырадып-ла турар. Ынчалза-даа оларның бажы эъттеңери, дүржоктаныры уламчылаашаан.

Моон чижээ кылдыр «Межегей» араттар (тараачынар) эштежилгелериң катты-жыышкынының хоочун хойжулары Кара-оол Лопсанович биле Зоя Оюновна Оржактарның 7 инээн, бир аъдын оорлар эткен чылдың октябрь төнчүзүнде үптеп алгаш барганын чугаалап болур. Удаттаанда оларның алды айлыг 4 хаванын базала оорлап алгаш барган. Хаваинарның истери кожазында коданнарже киргеп болганын малчын чажырбайн олурар.

Кончуун көрүңер даан. Шынап-ла, кым-на хаван оорлаар дээш-ле ырак-узактан чоруп олурар боор. Улуг назылыг, чоогунда карактап-камгалаптар улустары чок кижилер боорга, чуду-каралапканы илдең-дир.

Шын-на харын. Бажың, өг-бүле бүрүзүнүң чапынга шагдаа, хайгыыл тургузуп каар эвес. Ынчалза-даа Кара-оол Лопсанович ышкаш, бүгү назынында хөй-ниитиниң малын малдан келгеш, ам кашы мал-маганын мөөкү-биле алзып, бодунуң оларны дилээр чай чогундан, хар-назыны улгатканындан чер чедип шыдавас кижилериниң аас-биле-даа, бижимел-биле-даа, хомудал - билдириишкиннерин онаа кичээнгейге ап, удаа-дараа истээшкинни шагдаа органнары чорудар болза (ол ышкаш ук ажыл-агыйның удуртукчулары, чагырга чери), ол черле артык эвес деп бодаар мен.

Бо хүннерде малчының хереженгей өөнүң ээзи, кыын назылаан кижи өмчиде чыдын алган, малчын боду ажыл-агыйның уксаалыг 110 кошкарын кадарбышаан, аалорапын кара чаасканы кадагалап олурар. Кадарчының читкен мал-маганының сураа Кызыл кожуунну Кызыл-Суглуг Баян-Кол чоогунда дыңналып турза-даа, ол боду сүржүп, эгидип алырының аргазы чогундан, бодунун-на борбак бажын соктап, сагыш-сеткили чемдик-саарзык олуруп турар бо-ла.

Эгезинде чугаалааным байдалды чавырылдырарының аргазы хоойлу, чүгле кижилериң эрге-ажыын камгалаар органнардан кол хамааржыр эвес, а тус черлериң чагыргаларының чоннуң амыдырал-чуртталгазын эки сайгарып билип олурарындан, ол ышкаш олар чонунуң бүзүрелиг аас кырынга чулчуруушкун-биле эвес, а бодунуң ажылгыр, угаангыр, тывынгыр, човаачал чоруу-биле хандырар болза, бо топаткап малчын ышкаш хөй-хөй кижилер оорлаткан мал-маганын тып аптарының аргазы ыяап-ла тыптыр ужурлуг.

Мынчаар калбаа-биле даажок демниг, бот-боттары деткижип хөделир болза, оорлар оорланырындан сестир, коргар апаарлар. Бир эвес оорлар-биле демиселди мынчаар чидиглендирбес чүве болза, оорлар баштары эъттенип, моон-даа артык калчаараарлар болдур ийин.

Аалдын-оол АЖЫ.
Таңды кожуун.

«...СЕЛЕНГАНЫ» ШЕНЕП КӨРҮҢЕР

Рынок экономиказынче чурт шилчип киргени-биле холбаштыр бистиң Кызыл хоорайда садыг-магазиннер-даа бажын ашкан. А аңгы-аңгы хевириниң банкыларының саны шуут эңдерилген. Чамдыкта, харын мырыңай, кижи оларның үүнү кылып турар угланыышкыннарын безин билип алыры берге-дир. Оларның чамдыызы улуска, ажыл-агыйларга болгаш бүдүрүлгелерге, араттарга хөй түннүг акша-төгерикти чээлиге берип турган, бажын ажыр байып-даа турар-дыр. А бир чамдыктары чон мегелеп, акша-хөреңги киирип ап турган, хенертен чиде берген болур азы дүшкен-даа сураглыг болур. Ынчангаш мен бодум хуумда ындыг банкылардан арай сестир кижи мен. Мээң бир өөнүүм Кара-Хөл чурттуг (Бай-Тайганың) эрткен чылын чарлал номчун алгаш, Кызылга бир чээли банкызынга хөй түннүг акша суктурган. Кажан чартык чыл болгаш чедип келирге, олла түңү хевээр, аңаа немешкен чаңгыс-даа көпеек чок болурга, дораан акшазын ап алгаш, чана берген чүве. А солуннарда чарлалдардан кеөрге, немежир хуулары кедергей улуг-ла болгай. Үш, алды, тос, он ийи ай дээш, шуптузун санап каан болур. Харын-даа 300 хуу немежир деп каан болгулаар.

Сөөлгү үш чылдың дургузунда бодумнуң каш акшамны мен ажаалга банкызынга чыып келдим. Орулгазы чүгээр. Ындыг-даа болза Россияның девискээринде ам «Русский дом Селенга» деп компания тыптып келди. Ону бүдүү элээн шинчилеп-даа келдим. Ам эскерип турарымга, ажаалга банкыларынга деңпээрге, бо компанияның акшы салыкчыларынга төлеп турар орулгазы дыка бедик болуп турарын бодум эскердим. Өртектер өзүп-ле, өзүп-ле турар. Өске банкылар ышкаш эвес, «Русский дом Селенга» деп компанияның төлээри меңээ черле таарыжыр-дыр. Ону өске хамаатыларга-даа болза сүмелексээр-дир мен. Чүге дизе, ук фирма «Союз» деп кедергей нептерээн саң-хөө, үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң каттыжыышкынында кирип турар. «Союзтуд» ажыл-чорудулгазы чүгле Россияда болгаш Сибирь девискээрлеринде эвес, харын Украинада, Прибалтика чурттарында кедергей калбарган. Ол черлерже аъш-чемни, чоннуң хереглел барааннарын болгаш өске-даа чүүлдерни чорудуп, садыглап, мөөн орулганы киирип ап турарындан, «Русский дом Селенга» деп компанияның акша салыкчылары үе-шаанда хөй-хөй орулганы ап турарының чылдагааны ында болуп турар.

«Русский дом Селенга» деп компанияның салбыры Кызылда чоокта чаа ажыттынган. Оон удуртукчулары чоннуң акша салыышкынарын хүлээп алырындан аңгыда, Тыва Республиканың инвестиция программазын боттандырар ажылды чорударын дузалаар деп планнап турары өөрүнчүг-дүр. Акша-төгерик чедишпес, берге үеде ол-даа болза чонга улуг деткимче, республиканың сайзыралынга идиг болурдур деп бодаар мен. Меңээ та бүзүреңер, та бүзүреверер, ол силерниң хөрээңердир. А мен бодум ук фирманың Кызылда салбырынга херек кырында бүзүредим. Акша-хөреңгиңер көвүдезин деп бөдаар болзунарза, «Русский дом Селенга» деп компанияның Кызылда салбырынга чеде беринер!

Салгар-оол МОНГУШ.
Пенсионер.
Кызыл хоорай.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧУГААЗЫН ДЫҢНААШ

Чоокта чаа телевизордан Тыва Республиканың Президентизи хүндүлүг Шериг-оол Дизижиковичиниң чугаазын дыңнааш, ханы боданып олургаш, бо одуругларны бижидим. Чүге дизе Президентиниң чугаазы-биле алырга, 1995 чылда ТР-ниң күрүне бюджединиң орулгалыг кезээ дыка берге байдалдарда турар-дыр. Чоннуң 63 хуузу бюджетче орулга бербейн турар дээр болду. Ам кайыын орулга келирил?

Казар байлактарның эгээртинмес үүжези Хову-Аксы дээр-ле болгай. Кобальт комбинадының бо черге тутунарынга дүшкен ССРЭ-ниң Камгалал яамызы эмин эрттир ханы сонуургалдыг болганы-биле «Тыва кобальт» бодарраан деп билир бис. Кара-Хаяның уургайларындан ушта казып, тып турган кобальтының рудаларда хуузу кедергей эвээш, чарыгдалдар орулгалардан каш катап көвей турбуже, демги-ле Камгалал яамызының негелдези-биле «дайын айыылы улуг» дижип алгаш, экономикаже «дүкпүрүлкен» чүве-ле болгай. Ера баштаанының балазы, кедизинде баргаш, кобальтылыг комбинаттың бажын чип, хагдынганы ол. Бо хүннерде орулга херек. А орулганы мөңгүн рудалары берип болур.

Хөй чылдарда геологтар кызымак ажылдап, Бош-Дагдан мөңгүннүг рудаларның улуг үүжезин тыпкан. Ол чылдарда геологтарның аъттарын кадарып, канава деп адаарлары буга-оңгарларын касчып, шурфтар деп адаар кудуктарын казып, эңне кадыг-берге черлерге холдарын хаварткан Моңгул-оол биле Соскал оларның чугаалажып органын ам сактыр мен: «Шурфтардан ушта каскан рудаларны изиг суг-биле чуурга, кензиг, мөңгүннелчек ак-ак үүвелер үнүп турган» — дижир улус.

Геологтарның санап тыпканы болза, Бош-Дагның ниити курлавыры 3000 тонна мөңгүн берип шыдаар болган. Ындыг магалыг үүжени келир салгакчыларга арттырып, кадагалап, шыгжаан дээр-ле болгай. Кижилер хүнүн бодаар эвес, ындыг шиитпир база-ла чөптүг. Ынчалза-даа...

ТР-ниң бо хүнгү экономиктиг аар-берге байдалын бодааш, Бош-Дагның мөңгүн рудаларының үүжезин ажыдып, ажыглаза кандыг ирги?

Оюн КОРОДА.
Хову-Аксы ортумак школазының башкызы.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

«СИБИРЬНИҢ ЧАЗЫ-95»

ИРКУТСК. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Владимир ХОДИЙ**). Иркутскиде «Сибирьниң чазы-95» ярмарка ажыттынган. Ында Россияның болгаш даштыкы чурттарның 300 ажыг бүдүрүлгелери, фирмалары киржип турар.

Мурнунда чылдарда Иркутск хоорай чаңчыл болган күскү ярмарка чорударынга сурагжып турган. А сөөлгү ийи чыл улаштыр ында часкы үеде садыг ярмарказын организастап эрттирип турар апарганы чоннуң амыдыралын экижидеринге элээн деткимчелиг деп чүвени бадыткап турар.

«ТУРАСКААЛ НОМУ»

БАРНАУЛ. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи **Валентин ПАВЛОВ**). Сес томнуг «Тураскаал номун» чогаадып тургузар ажыл доступ турар. Ында Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Алтайдан фронтуга өлүрткен дайынчылар дугайында тодаргай сан-фактылар, чижек-барымдаалар, солун документилер чыгдынган. Ол дугайын Алтай крайда «Тураскаал» ажылчын болүктүң удуртукчузу Александр Кочетов РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Номнуң үш тому амдыызында типографияда чыдып турар. А оон парлап каан беш томун Москвада чаа тудуп кылган Тиилелгениң 50 чылының тураскаалының музейинче чорудупкан.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында Алтайдан 500 хире кижи фронтуже аъттанып-кан. Олар Сибирь полкларының болгаш дивизияларының составынга турган, Москваны, Ленинградты камгалап, Украинаны, Белоруссияны, Польшаны, Чехословакияны хостап, Берлинни штурмнаарынга киришкен. Оон түннелинде алтай дайынчыларның барык чартык кезии дайын шөлдеринге боттарының амы-тынындан чарылган.

—Алтай дайынчылар дугайында сан-фактыларны, медээлерни, чаа документилерни 1970 чылдан эгелеп эмгелеп-секселеп чыып, дилеп тып эгелээн бис—деп, Александр Кочетов чугаалаан.—1988 чылда дайынга өлүрткеннериң ат, фамилиязын киирген ийи томнуг номну база парлап үндүрген. Ынчалза-даа ол үеде дайын киржикчилериниң дугайында тода билдинмес чүүлдер хөй турган. А сөөлгү чылдарда чаа архивтер ажыттынып эгелээн соонда хоочуннар чөвүлелдери, школачылар, шериг комиссариаттары дилээшкин ажылдарын улам идепшейжиткеч. Оон түннелинде мурнунда шуут кымга-даа билдинмейн турган дайын киржикчилериниң дугайында чаа фактылар, документилер, медээлер тывылган. Ам бо түннерде дайын тоогузунуң чаа-чаа арынзары ажыттынып, дилеп тывыышкын ажылы соксаар туржук, харын даа улам идепшейжип турар.

6.5 ТРИЛЛИОН РУБЛЬ НЕГЕТТИНЕР

Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң сан-медээлерин ёзугаар алырга, бо чылын чуртка часкы тарылганы чорударынга 6,5 триллион рубль негеттинип турар. Үрезин, артык кезектер, минералдыг чемишчидилгелер, кывар-чаар материалдар садып алыры-биле ол акша түңнү күрүне янзы-бүрү хевириниң ажыл-агыйларынга үндүрүп бээр ужурлуг. Ындыг турбуже, амгы үеде часкы хову ажылдарының байдалы дыка нарын болуп турар. Бир эвес Саң-хөө министерствозу болгаш Төп банк чоокку хүннерде часкы тарылгага ажыглаар акша-хөреңги үндүрүп бербес чүве болза, чамдык ажыл-агыйлар часкы тарылганы шуут үзүп болур байдал тургустунуп келген.

Ажыл-агыйларның саң-хөө байдалы сандараашкынга [illegible] турарының үржүүндүн часкы тарылга мырыңай үстүрүнүң кырында келгени ол-дур. Сөөлгү чылдарда акша-төгерик чедишпестиң хайы-биле ажыл-агыйларның чаа техника садып алыр арга-шинээзи чок болуп, хөрзүннү минералдыг чемишчидилгелер-биле хандырары чылдың-на кызырлып, кывар-чаар материалдарны ажыглаары база эвээжел турар апарган. Оон түннелинде часкы хову ажылдарының хемчээли эвээжел турары тода үлереп турар болгаш тарылга шөлдериниң шынары бакчырап, оларның бок үнүшке алзыр чоруу база көвүдээн. Ынчангаш эрткен чылдарга деңнээрге, бо чылын аграр секторнуң байдалы дыка кошкаан. Ындыг байдал көдээ ажыл-агый культураларының дүжүдүнге эки салдар чедирбес дээрзин Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунуң үнүш ажыл-агыйының кол эргелелиниң начальниги Иван Гридасов Бизнес—СЧТА-ның корреспондентизинге берген интервьюзунга демдеглээн.

СЕТКИЛГЕ АРТЫП КААР

Чаңчыл болган хөгжүмнүг байыр дамчыдылгазының четверг хүнүн күзелдиивис-биле манаар бис. Дамчыдылга шагы чедип келгеге, ог-бүленің кежигүннери өске каналда дамчыдылганы соксаткаш, дыңнааш оруптар бис, сонуургал улуг бооп турары ол. Ыраажыларны, сыгыт-хөөмейни кым сонуургавас боор, кандыг талантыларны аңаа магадавазыл? Ынчалзажок бот-дугайты ол дамчыдылгага Титов Санчаттың күүселдези-биле номер үнер ирги бе деп манаар мен. Бир эвес ооң күүселдези-биле чагыг болбайн барганда (өске күүседикчилер Титовтан дора эвес-даа бол), сагыжымга бир-ле чүве дөмей-ле четпейн баар. Кижи бүрүзүнүң сонуургалы аңгы-аңгы боорула маргыш чок. А меңээ Титов Санчаттың ырыг тенор үнү, ырлап турда сөзүнүң тодазы, турушшимчээшкини, анаа-даа, национал-даа хептигде аянныы, а ең чугулазы — ыва улустуң ырларын күүседип турда, ол ырлардан бистің чараш черивистің бойдузу каракка чуруттунып, ыва черниң ёзулуг оврурунун нижиниң сеткилинге артып каары.

Аныяамда, алдан чылдар үезинде, уран чүүл фестивальдарынга, Ак-Довурак, Барыын-Хемчик район мурнундан эш-өөрүм-биле киржип, ырлап-даа чордумна. 1963 чыл боор, фестивальга эжим Чом Кара-оол-биле ырыга тиилекчи бооп, түннел концертке кирип, Кызыл парыгының Ногаан театрынга Солаан Базыр-оолдуң «Күскү сесерликке» деп ырызын ийи үн-биле күүседиривиске, чайгы театр долу чон онза чылыг хүлээп алган, шаңнаттывыс. Ынчан Тока даргавыс тура халып келгеш адыш часкап турганын эскерген мен, чоргааранчыг чораан. Мооц-биле алыс бодум ырыы уран чүүлүнге шору мен деп чүвени чугаалаксаарым ол.

Кенеш Батыйның, Саая Бюрбеніің ырлаарын, ылаңгыя Ховалыг Кайгал-оолдуң «Баян-Дугайны» ёзулуг национал аян хөөн-биле күүседирин кым магадавас боор. Өске ыраажылар менг оршээгейлер аан, Титов Санчат кандыг-даа ырны күүседи бээрге, эш-оорүнден ылгалып, онзаланы бээрдир. Ол аныяк кижиниң амгы үенің-даа ырларын күүсеткенин дыңнаар ааскежиктиг болган мен. Ынчалзажок эрги тыва ырларны ооң күүседири катап-катап дыңнаксанчыг. Бо дугайты номчукчулар меңээ каттыжар боор деп бодаар мен.

Аныяктарның ыры, музыка культуразы кандыг-даа агымнар-биле хөгжүп турарла ыйнаан. Та рок музыка, та поп музыка, та джаз болзун, оларның эргези-ле болгай, шын-на хөгжүп турар болза. Өске чоннарның анаадаа, улустуң-даа ырларын шын күүседип каарга, ында багай чүү боор, экиле-дир. Сөөлгү үеларде тыва ырларны орузу-даа, тывазы-даа билдинмес аялга-биле хойтпакталдырып алгаш күүседирге, кижі таалаар хамаанчок, шугулдай бээр боор-дур. Аялгадаа болза национал аяншинчилиг боор чүве ыйнаан. Үр үеде долу чергезибиле бодун көргүспейн чораан, чаа оттуп орар тыва чоннуң национал культуразының баш көдүрлүп орарын сеткил ханыышкын-биле кижи эскерер. Мурнуку чылдарда тыва улустуң эрги ырларының аялгазы ядыы, созүнде лирика чок дээн хевирлиг соора угаап, шын эвес хөөннерге даянын алгаш, чамдык тыва ырларның аялгазын эдип, оскертип-даа тургулаан деп дыңнаан мен. Ынчаар аялгазын оскертип каан ырларны дыңнаарга эпчок, харын-даа ыядынчыг, кылык хайыр боор чораан. Лирика дугайты чижек:

Сагыжымда чүве-ле бар,
Сайның кара дажы-ла бар.
Сайның кара дажы-ла эвес,
Чараш кара кымый-ла бар.
Хөрээмейде чүве-ле бар,
Хөлдүң кара дажы-ла бар.
Хөлдүң кара дажы-ла эвес,
Хөлчүң кара кымый-ла бар.

Бурунгу тыва кожумактың ийи купледи-дир, мында лирика чок бе? Кымга та кандыг, мен-не бодаарымга, Лермонтов, Пушкинден-даа дорайтавас лирика бар дээр мен. Бо дугайты үнелелди тускай билиглиг эштер-ле берзинем.

1994 чылдың январь 14-те, Тываның болгаш Россияның алдарлыг артизи Мунзук Кара-Кыстың юбилейинге турасказаткан концертни телевизорга көргүстү. Белеткелинге хөй күштү үндүрген-не ооор оң, болбаазыраңгай концерт болду. Фестиваль, конкурс болган эвес, маңаа ындыг-мындыг деп чүве чугаалаар кымда эрге турар боор, юбилей концерти болганда, режиссернуң, театр удуртулгазының херээ-ле ыйнаан. Ынчалзажок ол концертти бүгү Тываның чонунга көргүзер, Тываның Улустуң артизинің байырлыг юбилейинге турасказадыг болганда, тыва театрның арны, бүгү-ле чедишкиннериниң сүүзүнү турар болгу дег. Аңаа тыва улустуң чаңгыс ырызы-даа, чиңгине тыва аялга-даа дыңналбааны элдеп. Юбилярдан дудак чок эштери, Коңгар Хүргүлектің азы Екатерина Кеденбильдің күүселдези-биле чаңгыс ырдан дыңнаан болза. Олар кандыг-бир чай чок-даа болганы чадавас. Ынчан Титов Санчаттың күүселдези-биле тыва улустуң кайы-бир ырызын киирип каан турган болза, ол концертти оң киирер болгаш Кара-Кыс Намзатовнаның сеткилинге кылымал эвес, дириг чечек болуп артып каар турган ийик.

Чоокта чаа Титов Санчатка Тыва Республиканың алдарлыг артизи бедик атты тывысканы Культура яамызының, Чазактың бо салымчаяанныг аныяк кижини деткээни, чонунга бараалгадып чоруур талантызының чогуур үнелели-дир деп билген мен. Ол шаңнал аныяк артистің тыва улустуң ырларын күзел-биле, национал шинчи-биле ырлап шыдаарындан-на эгезин алган боор деп бодаар мен. Улустуң хамаанчок, тыва эрги ырларны безин бистің чамдык артистеривис ырлашпастай берген-не болгай. Шынап-ла, Титов Санчаттың тыва улустуң ырларын арыг үнү-биле ырлаары аныяктарга үлегердаа боору чугаажок. Чон ону ында-хаая радио, телевидениеден-не дыңнап турар чүве ыйнаан. Өске талантылыглар-биле бир дөмей, кожууннарже үнүүшкүннерден организастаз деп күзээр-дир мен.

Титов Санчаттың чонунуң чоргааралын доюлдуруп чоруур магазы, сөолгу чылдарда Тываның чоргааралы болу берген моге Монгуш Аястан дудавас боор деп бодаар мен. Спортка-даа, уран чүүлге-даа чоннуң мындыг салым-чаяанныг ажы-төлүнүң магазын торуп, дыңнап келгеш, үешаг берге-даа бол, кижиниң чурттаксаазы күштүг бээр. Хүннээректиг Тываның улузунуң ырларын амдаа хөй чылдарда ырлап чөр, Титов Санчат. Эр-хейдир сен!

Михаил СУНДУЙ-ООЛ.

«ОРАЙ ЫНАКШЫЛ»

А. Островскийниң «Орай ынакшыл» деп шиизи классиктиг чогаалдарга хамааржыр. Ында аажы-чаңнарның, күзел-чүдүлдериниң, сонуургалдарның дүүшкээ өзүн-даа бодунуң ужур-утказын чидирбейн, амгы үеніндаа кижилеринге маргылдаа чок хамаарылгалыг болуп турар. Островскийниң маадырларының иштики делегейниң байлаа, аажы-чаңнарының, чүткүүшкүннериниң онзагайы чогаалчының бодунуң иштики сагыш-сеткилиниң байлаа болур.

Бо хүннерде классиктин уран-чечен шиизин артист Серепаа Монгуш театрның сценазынга тургускан. Ол Чөөн-Сибирьниң культура институдунуң режиссер салбырында бот-өөредилге-биле өөренип турар болгаш, ам доозарының диплом ажылынга орус классиканың чогаалчызы А. Островскийнин шиизин шилип алганы ол. Шиинге орус дылдан тыва дылче артист Дадар Барынмаа очулдурган.

Шииде кол маадыр Людмиланың ролюн артист Анзат Куулар ойнап турар. Ол ынакшыл көрбээн, бөдүүн, угаанныг, 30 хар иштинде кадай-кыстың ролюн чедимчелиг, бүзүренчиг кылдыр көргүзүп шыдаан. Ооң ынакшааны ол Николайның ролюн театрның аныяк артизи Борис Ооржак база-ла эки ойнап, дидим, кажар угаан-биле ынакшылды шын шилип, овуузуннуг, сиилеп уруг Варвара Харитоновнага алыспайн, Людмиланың бүзүрелин чаалап алыр. Варвара Харитоповнаның ролюн Надежда Наксыл базала эки ойнаан. Чараш болгаш бодунга меңээргенир сыйбың кыс чеже-даа сайшыырак болза, Николайны кажарлап, Людмиланы хоозурадып, ядарадыр дээш оларның шынчы, күштүг ынакшылынга күш четпес.

Театрның хоочун артизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Чадамба Монгуш адвокат Маргаритовтуң ролюнда хаара туттунган. Ооң маадыры угаанныг, шынчы, уян-чымчак. Маадырының даштыкы аянныг хевири-биле иштики сагыш-сеткили карышпайн турарын хоочун артист бүзүренчиг көргүскен.

Бажыңның ээзи Шаблованың ролюнда артист Зоя Байыр-оол. Кажар, овуузуннуг арга-биле 2 оглун сайшыырак кижилер-биле өглеп алырын ол кызыдып турар. Шаблованың хеймер оглу Дормидонтуның ролюн аныяк артист Станислав Ирил чаптанчыг болгаш солун кылдыр ойнаан. Бай садыгжы Дородновтуң ролюн ТР-ниң алдарлыг артизи Дыртык Монгуш чедимчелиг ойнап күүсеткен.

Диплом кылыкчызы Серепаа Монгуштуң тургускан шиизин комиссия эки деп үнелээн болгаш, театрга массалыг көрүкчүге бэраалгадып болурун демдеглээн. Шииниң хөгжүм кааскалгазын, костюмнерни Серепаа Монгуш боду хөй күженнинкиннерни үндүрүп тургаш кылган.

Надежда МОНГУШ.

СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

ДАРГАЛАРЖЕ ЧЫЗААЛАКСААР

Мячиктиг хоккейге ТР-ниң бирги черн дээш маргылдааже кожууннарның шилиндек командаларын шилип алыр сорулга-биле, оларны ийи зонага үскен. Шагаан-Арыг биле Кызыл хоорайларга болур шилилгелиг маргылдааны эрттиреріп тус черлерниң спорт комитеттер даргалары харыылаары көрдүнген турган. Ындыг турөуже, бирги зонаның төвү Кызылга шилилге оюннарын организастап шыдаваан. Ооң хараазында Бии-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Кызыл кожуннар шуут-ла кириштээнинден, чүгле Эрзин кожуунну хоккейжилери келгеш, чер албайн, хамыктың кудуруу болган. Оларга тренировка кылдыр ойнап алыр удурланыкчылар тывылбааны эки түннел көргүзеринге багай салдар чедарген чадавас.

Ниити түннел мынчаар төнген. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем дедараалаштыр I-III черлерни алган. Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Эрзин дараазында черлерни эәлээн. Бо ады кирген командаларның арасынга болган оюннар чидиг спорт-чу демисел-биле эгезинден төнчүүнге чедир көрүкчүлериниң кичээнгейин хаара тудуп келген. Хоккейжилерниң белеткели колдуундала дең болуп, маңаа өөр демниг, быжыг тура-сорук-туглар шылгарап үнген. Бирги чер дээш хоочун хол бөмбүкчүлери, шыдыраачылар-биле катчып алган, ол-бо сумулар азы кожуннар аразында «гастрольдап» туруп берди дижип, хомудалын илередип келген спорт-чуларның чугаазының утказын мында бижидим. Сөөлгү үеде кожуннарда чамдык спорткомитеттерниң даргалары үстүү дужаалдыг кижилерже чызаалаксар азы чүгле хоочуннар-биле ажылдап турар болгаш, аныяктарны кичээнгейге албас, хажыызында чоруп турары чаңчыл апарган дизе хөөредиг эвес. Машинабалгаттыг, акша-көпеектиг даргалар-биле чоок холбаалыг болурга, улуг шүүдел чок болуп турар хевирлиг.

Мячилиг хоккейни аныяктар аразынга массалыг болдурар база ол ышкаш кижизидикчи утка-шынарын өөдидер сорулга-биле ТР-ниң хоккей федерациязын тургускан. Ону удуртуп баштаар даргазынга спорттуң хоочуну, шыырак хоккейжи чораан Сергей Саныын-Белекович Монгушту ооң чаңгыс чер-чурттуглары, республиканың каш дажыр чемпиону — Барыын-Хемчиктің хоккейжилери саналдаан. Хоккейжилер ол кандидатураны ойнап турган дожунуң кырынга хол көдүрүп бадыланнар. ИХЯ-ның сайыды С. С.-Б. Монгуш спортчуларның идегелин үнелеп, бодунуң чөпшээрелин берген.

Республика чемпионадын организастап эрттиреринге база дошту белеткеп кылырынга судья коллегиязы улуг үлүг-хуулун киргеп. Спорттуң хоочуннары А. А. Аракчаа, В. С. Багуу, Б. Е. Ондар база аныяктар Семён Очур, Шолбан Бадыраа олар шудургу ажылдаанар.

Кушкаш-оол ХОВАЛЫГ.

ХАЙЫРАКАННЫҢ ШАҢНАЛДАРЫ

Улуг-Хем кожуунну Хайыракан суурда спортка ынактар хой. Хостуг, тыва хүрештерге чаңгыс суурдан үжен хире спорт мастерлери бар, спорттуң янзы бүрү хевирлериниң массалыг чоруу улуг көдүрлүүшкүнде. Хар ярип турар чылыг кежээлерни хайыраканчылар халас эрттирбейн турар. Күш-культура башкылары Владимир Дожувайның, Сергей Конгаржаптың эгелээшкини-биле улуг улус аразынга «Кежээки Хайыраканның шаңналдары» деп маргылдаа эрткен. Эр кижилер 5 километрге, хөрээженнер 3 километрге чарышкан.

Баштай 5 километрже 22 хаакчы үнүпкеннер. «Бичии көдээ суурбуң хаакчылары хой-ле-дир»—деп, Тыванын шаанда Кызыл Шериниң хаакчызы чораан ам 78 харлыг Аркадий Базыр-Тарна демдегледи. Бирги черни одакчы Э. Доржу бүзүрелдиг чаалап алгаш, «Кежээки Хайыраканның шаңналдарынга» төлептиг болган. Аныяк хаакчылар Б. Омак, Оолак Буян ийиги, үшкү черлерни эжелээн. Орук чарып, онза эки маңнааны дээш Василий Метлигирни чон мактап магадаан.

Уруглардан он беш кижи күжүн шенешкен. Аңаа бирги черни кожуунну чыыныды командазының кежигүнү башкы Има Оолак кожуун чемпиону адын сыкпайн, бирги черни алган. Суурда кижи эмчизи Арина Севээн тиилекчиден бичиинле озалдааш, көрүкчүлериниң хүндүткелин чаалап алган, үшкү черде суурда кырганнар бажыңында повар Люда Кысыгбай болган.

Бирээден үшкү черлерни алгылаан хаакчыларга Хайыракан суму чагыргазының даргазы Бичее-оол Монгул-оол акша шаңналдарын тывыскан.

Владимир САТ.
Маргылдааның судьязы, хой-иштичи тренер.

ЧОВУЛАҢГА ТАВАРЫШКАНДА

Хай болуру карак чивеш аразында дижири дег, чаңгыс-ла эпчок базымдан кижиге чүү-даа таваржы бээрдир.

1994 чылдың декабрь эгезинде, кежээ караңгылай бергенде, хөмүр даш киирип алыры-биле үнүп чораш, эжик чадазын чендир базыпкаш, олура дүшкен мен. Карак оду кыззаш дээн ышкаш болган соонда, угааным ышкынын билинмейн бардым. Кезек чыткаш, турар дээш шимчээримге солагай талакы будум бош халаңайнын чыдар ышкаш сагындырды. Алгырып-кышкырарымга бажыңга олурган бөжуур четкен уруум (иелээ турган бис) дыңнап каакаш, үнүп келеп, мени ачы деп ийи-үш удаа дыштанып чораш, сөөртүп киирип келди.

Дораан дүрген дуза черинче телефоннады. Ындыы ужундан үн келгенин дыңнап чыттым. «Канчап барган?» дээни-ле ол боор. «Буду бөртинген» — диди. Хензиг када дыңнап тура, улуг тынгаш, «Ындыг кижилер поликлиниканың бертик кижилер хүлээп алыр черинге бөттары кээр ужурлуг» —дээш, телефоннун даңзазын салып каалы деп, уруум меңээ дыңнатты.

Бурган оршээ! Боду кылаштап чеде бээр турган болза, ынаар канчап телефоннаар боор. Кежээ караңгыда чаңгыс кыс кижи канчап кудумчудан машина дозарыл, дозун-даа алза мени кым машинага олуртуп, эмнелгеже киир чүктээрил? Хүндүс-даа болза кижи эмчиледип чоруур улусту кайыын тыварыл?

Эртенинде бут ыжып, аарыры мырыңай бергедеп келген.

Таныш-көрүш бар-даа болза, хоорайның ол-бо ужубажында чурттап турар боор, кижи бүрүзүнүң бажыңында телефон база чок-ла болгай. Машиналыг бир эжимге дыңнадырывыска: «Дораан чеде бээр мен» — дээн. Ам харын сагыш ажып, артында-ла аарын чыткан будум безин чиигеш дээн ышкаш боллу.

«Ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржааның бажын орт чизин» азы «Экиде элержир, бакта кагжыр» дигени ышкаш, манаан эжим хоплур-хүнзедир келбеди.

Ол үеніц иштинде бергедеп чыткан кижиниң угаансагыжынга хой-ле бодаллар кирип, айтырыглар тургустунуп келир чорду. Эзирик кижилер бертик-межелге таваржып, дүрген дуза чалаан үеде шүүделин ол улустан төледир дээнин солундан номчаан мен. Мен будумну элээр турган бертип алган болгай мен, оода элээрээзиниим-даа тодарадып албайн чыткаш, ол станцияның дежурный фельдшери телефонун октаптарга, дыка-ла хомудадым. Херек апаар болза, элээр-даа кижи оода бензин ортээн төлээринден, поликлиникага чедир орук колезиниинден кым-даа ойталавас-ла ыйнаан. Үеніц байдалы-даа ыңдыг: шупту-ла ачы-дуза чедирилгези дээш өртек-толевирлиг чүве ышкажылы.

Бертингенимниң үш дугаар хүнүнде уруглаым иези командировкадан чедип келгеш, ол-ла дораан машинаны-биле поликлиникага чедире берген. Аарыг будумну рентгенге тырттырыр көөргге, үттуг-чарын биле дөңмек чузу адырылганын тодаратказ, анаа машинага чедирип болбас, дүрген дузаның носилказы херек дээн. Оон травматология (бертик-межел) салбырынга эккеп чыттырыптылар.

Бо ең улуг болгаш бертик-межел кижилер дүн-хүн дивес үзүлбес салбыр болганы-биле эмчилерни болгаш сестраларны орээлдер аайы-биле аңсылап каан болду. Мени боду аныяк-даа болза, аргадуржулгазы четчир Вячеслав Сүгдер-оолович Ондар эмнеп эгелээн.

Баштайгы ужуражылганыска-ла эмчи рентгенге тырттырган чурукту көргеш: «Силерни бис кезиишкин аргазы-биле азы кеспейн эмнеп болур-дур бис. Биргизинге дүрген сегип, чартык ай болгаш колдукташтыг кылаштап эгелээр, а ийигизи бир ай иштинде орундан турбайн, бутту хере тырттырып, чоорту эвинче киирери болур. Ай хире орундан шуут турбас чыдар силер. Мээң сүмем: будуң эзт-кежиңерни сорбуландырып турбайн, ам чаа аазаанын хуусаа иштинде чыда эмнедири эки деп бодаар мен, эртенге чедир боданын көрүкерем» — деп сүмеледи.

Эптиг-ээлдек эмчиниң сүме каткан состериниге чаңгыырешпес аргам чок болду. Шак ынчаар-ла, республика эмнелгезиниң бертик-межел эмнээр салбырынга ай ажыр орундан турбайн, чыда эмнедип келдим.

Кезер эмчи В. С. Ондар бертик аарыгларын кезип, суйбап, эвинче киирер талазы-биле кончуг шыырак эмчи болду. Вячеслав Сүгдер-оловичиниң холунуң чымчаан, аарыг кижилерге сагыш чоангырын бо салбырда ийи чыл ажыр эмнедип турар Таңды кожуунуң «Россия» совхозтан келген механизатор Василий Горбунов улуг хүндүткел-биле чугаалаар чорду. Ооң чугаазын мен аңаа чыдырымда, будунуң дискээн кестирген ТР-ниң алдарлыг артизи Титов Санчат кезиишкин соонда бадыткады.

Мооц-биле чергелештир мени бут кырынга турар кылдыр эмнеп каан буяныг эмчи Вячеслав Сүгдер-оловичиге, сестралар Вера Александровна Ботиковага, Галина Сыратовна Сиямбильге, санитаркалар Любовь Яковлевна Ондарга, Саяна Түмейге өөрүп четтиргенимни илередип, черге чедир могейбес аргам чок. Ажылының чай чогу, кыштың соогу дивейн, изиг чемин тудуп алган, чылыг созун сөглеп чедип кээр уруглаым иези Анай-Хаак Комбуй-ооловнага, уруум Меңгиге ада сеткилиниң өөрүшкүзүн чугаалаар ужурлуг мен.

Травматология салбырынга чыдарга, сеткил-сагышка эпчок таварылгалар удаа-дарый болу бээр чорду. Ол чүл дээрге эзирик чорааш эттеткен, бижектеткен аныяк тыва кижилериниң хөйү-биле кээп турары болур. Эмчилер оларның кадыы дээш кызып-кылайын турда-ла, эзирик кижилер үен-даян сөстер эдип, боттарының арызынга өске дыл кырынга багай сөстер чугаалап алгыржырга, чүгле эмчилерге эвес, а ында чыдар аарыг кижилерге безин дыка-ла эпчок чорду.

База ол ышкаш дүрген дуза чери мээң байдалымны херекке албаның үстүнде бижээн болгай мен. Каш чыл иштинде эмнелге хоорайжыгажының кол корпузунуң кырынга «Бистің чуртувустуң кол байлаа— кижилериниң кадыкшылы» деп каан кайы ырактан көстүп турар кыйгырыг дүрген дузаның эмчилериннге хамаарышпас, ам оларда боттарының хоойлузу бары ол бе? Азы кижилериниң кадыкшылы ол албан черинде үнелелин ышкынганы ол чүве ирги бе? Чүгле мен эвес, оске-даа чон билип алыры-биле дүрген дуза чедирер черниң ажылын, меңээ таварышкан хилинчек-човуланымны үүге кичээнгейге албааны ышкаш чижектерни сайгарып, парлалга дамчыштыр тайылбырлап бээрин ол станцияның удуртукчуларындан, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының улуг эрге-дужаалдыг сайыттарындан диледим. Ажык чок черге телефон кыңгыдыр долгаан херээ чүү боор...

Николай ДАБЫН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистің эргим, хүндүлүг ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Доржу Сатович ДАМБА** март 22-де 55 харлаар. Төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр, ачавыска үректің ханызындан изиг байырны чедирип, кан дег быжыг кадыкшылды күзедивис.

Уругларының авазы, уруглары, уруунуң уруу Өнермаа.

Бистің эргим ынак ававыс **Варвара Игорьевна ЧООДУ** даарта 50 харлаар. Ававыс 3 кыстың, 1 оолдуң хүндүткелдиг авазы, 6 бичии чаштарның энерелдиг кырган-авазы.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ававыска аас-кежиктиг, кан дег кадыкшылды, узун назын назылаарын күзедивис.

Хүндүлүг эжи Хуралбай Сусуг-Көкович, уруглары, Юнона, Юра, Вероника, Хаваш, Юра, Долаана, Чодураа, күдээлери Андрей, Роберт, кени Марина, уруглары-ның уруглары.

Бистің эргим, хүндүлүг улуг чаававыс **Тансья ТУГАР-ООЛ** март 26-да 40 харлаар. Ол хөй чылдарның дургузунда Бай-Тайга кожууннуң Шуй суурга садыг шугумунга ак сеткилдиг ажылдавышаан, чоннуң хүндүткелин чедип алган. 5 оол, 1 кыстың эргим ынак авазы.

Ол ышкаш ол-ла черде бистің эргим ынак угбавыс **Алефтина Тугар-ооловна КАРА-ДОНГАК** март 24-те, хар харлаар.

Төрүттүнген хүнүңерни таварыштыр, Силерге үректің ханызындан изиг байыр чедирип, ажылыңарга, амыдырал-чурттаңарга бүгү-ле эки үүлдерни күзевишаан, кезээде аныяксыг бооп, омак-хөглүг болуруңарны йөрээп тур бис.

Кызылда дуңмалары Аңгыр, Валериана, уруу Айдана.

Бистің ынак чеңгевис, ававыс **Чечек Күрүевна ЧООДУ** бөгүн хар харлаар.

Чеңгевис Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта хөй чылдарда бухгалтерлеп ажылдап келген. Сагыш човангыр, дузааргак, кежээ, үнген-кирген чонунга, эш-өөрүнге хүндүлээчел, биче сеткилдиг кижи.

Чеңгевиске, ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге чедишкиннерни, амыдыралынга аас-кежиктиг, кан дег кадыкшылды, ажытөлүүнүң база бистерниң аравыска ажыктыг арга-сумезин берип чурттаарын күзевишаан, черге чедир мөгейип, чалбарып тур бис.

Дуңмалары Полина, Мария, күдээлери Валера, Очур, дуңмаларының уруглары Чойгана, Монгул, Орлан, Оюмаа, Субудай, Сайсуу.

ЧАРЛААЛДАР

ТР-ниң Федералдыг почта харылзаазының эргелели Кызылда складтардан дараазында үүлдерни садып турар:

— УАЗ машиналарның бүгү хевирлерин,
— автомашиналарның бүгү кезектерин,
— «Оливетти» деп касса аппараттары (күрүне реестринде кирген), хоолгалаар техника, бижик кагар машинкалар, телефакс калькуляторлар, Оливетти чарыгдал материалдары,

Бо бүгү дериг-херекселдерге магадылал 12 ай иштинде.

— СДБ-2 «Оливетти» дээр акша санаар машиналар,
— телефон аппараттары.

Чоннуң хереглел бараанны:

— чазын, күзүн кедер тоннар, эр чүвүрлер, костюмнер,
— конфеталар, индий шайлар болгаш өске-даа.

Кээр чери: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53. «Тройка» дээр магазин. Телефоннары: 2-41-14, 3-06-10, 2-54-03.

Республиканың барын зонаның 40 хардан өрү назылыг хоочун эр спортчуларының шилчип чоруур кубогу дээш маргылдаазы Чаа-Хөл кожуунуң Чаа-Хөл суурга бо чылдың март **25-26 хүннеринде** эртен 10 шакта эгелээрин спортка хандыкшылдыларга дыңнадып тур.

ПРОГРАММАДА: Хол бөмбүү, хөл-шыдыраа, стол теннизи, тыва хүреш. Хол бөмбүүнге 7 кижи, хөл-шыдыраага 2, стол теннизинге 2 кижи киржирин көрген. Тыва хүрешке кызыгаар чок.

Чаа-Хөл кожуунуң чагыргазы.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистің ынак ававыс, кырган-ававыс Мария Чимбаевна Чоодуну соолгу орукче удежип, берге үеде биске улуг дузаны көргүзүп, бистің ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен чонувуска — «Революцияның чалбыжы» совхозтуң, № 2 профессионал техникти училищениң, Балгазын эмнелгезиниң коллективтеринге, суму чагыргазынга болгаш эш-оорүвүске, балгазынчыларга, Тес-Хем кожуундан келген төрел-дөргүлүвүске улуу-биле четтиргенивисти «Шынны» дамчыштыр илередип, оларга бүгү-ле эки күзевишаан, черге чедир могейдивис.

Өөнүң иштн, уруглары-дан.

КИНО

МАРТ 22-ДЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Мэгистр Вселенной» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. **Видеозалга:** «Афганец-2» (Россия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Шахерезаданың чаа тоолдары» 13.30, 16.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Элээн каш эки оолдар» 14.00, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Рай» (Индия) 13.40, 17.00 шактарда.

Тыва Республиканың Телевидение болгаш радиодамчыдылгазының күрүне компаниязының ажылдакчызы, телевиденииниң I категориязының оператору

Сергей Олонович САНЧАТ-ООЛДУҢ

1995 чылдың март 20-де, 36 харлап чорааш хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, ооң доргул-торелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 66700

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Гүргүзүкчүлер: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДІ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВІ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Я. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш, А. О. Океур (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Ц. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, меңээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93 чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн баргада — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 16615. Индекс 54240. Чагыг № 35—320.